

Франц Кафка

Теретворення

Franz Kafka

ШКІЛЬНА БІБЛІОТЕКА
УКРАЇНСЬКОЇ ТА СВІТОВОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Франц Кафка

Т
Перетворення

Повість, оповідання

Харків
«Фоліо»
2017

УДК 821.112.2(436)
ББК 84(4Авт)
К30

Серія «Шкільна бібліотека української та світової літератури»
заснована у 2010 році

Переклад з німецької
Петра Таращука та Наталки Сняданко

Художник-оформлювач
В. М. Карасик

План-проспект серії затверджено
Міністерством освіти і науки України

ISBN 978-966-03-5461-6
(Шкільна б-ка укр. та світ. літ-ри)
ISBN 978-966-03-7861-2

© В. М. Карасик, художнє
оформлення, 2017
© Видавництво «Фоліо», марка
серії, 2010

ВИРОК

Це трапилося чудового весняного недільного ранку. Георг Бендемманн, юний комерсант, сидів у своїй кімнаті на другому поверсі одного з тих низьких недовговічних будинків, які відрізнялися один від одного лише висотою та кольором і тяглися довгою вервечкою уздовж берега річки. Він щойно завершив писати листа до друга своєї юності, який мешкав зараз за кордоном, повільно, ніби бавлячись, заклеїв конверт, сперся ліктем на письмовий стіл і подивився з вікна на річку, на міст і на пагорби протилежного берега, вкриті немічною зеленню.

Він думав про те, як цей друг, незадоволений своєю кар'єрою на батьківщині, багато років тому виїхав до Росії, фактично втік. Тепер він мав свою справу у Петербурзі, і це спершу давало непогані прибутки, але потім рух зупинився, на що друг скаржився під час своїх візитів додому, останні, щоправда, траплялися дедалі рідше. І тепер він виснажливо і безрезультатно працював на чужині, чужинської форми борода прикривала його знайоме з дитинства обличчя, жовтавий колір його обличчя натякав на хворобу, яка неминуче розвинеться. Друг розповідав, що не має зв'язку з місцевою колонією своїх земляків, але

мало буває і у товаристві тамтешніх мешканців, тож уже майже напевно приречений на холостяцьке життя.

Що можна написати такому чоловікові, який явно прорахувався, якому можна поспівчувати, але неможливо нічим допомогти. Ймовірно, варто порадити йому повернутися додому і спробувати налагодити життя тут, серед колишніх друзів — адже для цього немає жодних перешкод — та і, зрештою, тут він міг би розраховувати на дружню допомогу. Але це би означало тільки пом'якшене, але від того ще більш болюче визнання марними усіх його дотеперішніх спроб і пораду покинути все це, повернутися назавжди і дати всім кидати на себе здивовані погляди, бо лише друзі зрозуміють його, і йому доведеться відчутти себе постарілою дитиною, яка може тепер хіба що слухатися своїх більш успішних друзів, які залишилися вдома і нікуди не їздили. Але хіба існували якісь гарантії того, що з усіх цих прикрощів, які доведеться йому заподіяти, буде якась користь? Можливо, не вдасться навіть повернути його додому, адже він сам зізнався, що більше не розуміє порядків, які панують на його батьківщині, і попри все так і залишиться на чужині, ображений на такі поради і ще більше віддалений від друзів. Але якби він і справді послухався, а потім, ясна річ, випадково, а не через погані наміри, — відчув лише приниження, не порозумівся би з колишніми друзями і не зміг би дати собі раду без них, страждав би від сорому і врешті-решт опинився взагалі без батьківщини і друзів, то хіба не було би краще для нього таки залишатися на чужині, як і раніше? Хіба за таких умов можна сподіватися, що тут він справді досягне якогось покращення?

Враховуючи вищенаведене неможливо було взагалі уявити собі якийсь відповідне письмове звертання до нього, яке без сорому могло би бути скероване навіть до найвіддаленіших приятелів, ясна річ, якщо взагалі вдасться втримати епістолярний контакт. Друг ось уже три роки не приїздив на батьківщину і пояснював це непевністю політичної ситуації в Росії, через що навіть коротка відсутність дрібного комерсанта була би недо-

речною, тоді як сотні тисяч росіян спокійно їздять собі по світу. А тим часом для самого Георга за ці три роки багато що змінилося. Про смерть його матері близько двох років тому, відколи Георг замешкав разом зі своїм батьком, друг ще довідався і надіслав свої співчуття у листі, висловивши їх надзвичайно сухо. Пояснити це можна було хіба що неможливістю уявити собі скорботу з приводу такої події на чужині. Відтоді Георг і у фінансові справи змушений був втручатися значно активніше. Можливо, за життя матері батько вважав, що лише він здатен вирішувати ділові питання, і не давав синові проявити себе, може, від моменту смерті матері батько просто став стриманішим, хоча і продовжував працювати у фірмі, а можливо, — точніше, навіть дуже ймовірно, що зіграли роль щасливі випадковості, у кожному разі протягом цих двох років фірма дуже несподівано розвинулася, довелося удвічі збільшити кількість персоналу, а реалізація збільшилася у п'ять разів, і стало очевидно, що далі буде ще краще.

Але його друг про всі ці зміни не знав. Раніше, здається востаннє, у листі зі співчуттями з приводу смерті матері, друг намагався переконати Георга виїхати до Росії і детально писав про перспективи його імовірної діяльності у Петербурзі. Ті цифри були мізерними у порівнянні з масштабами, які справа Георга мала зараз. Але Георгові зовсім не хотілося писати другові про свої комерційні успіхи, а якби він зробив це зараз, заднім числом, то тим більше виглядав би дивно.

Тож Георг обмежувався у своїх листах лише описами дрібниць, які спливають у пам'яті спокійного недільного пообіддя. Він просто хотів залишити незмінним уявлення друга про батьківщину, адже за довгий час на чужині друг, мабуть, давно звикся саме з таким уявленням. Траплялося, що Георг тричі у трьох різних листах описував другові заручини якогось малознайомого чоловіка з такою ж малознайомою дівчиною, аж поки друг всупереч намірам Георга не починав цікавитися цією дивиною.

Георг писав другові про такого розряду події тим більш хоче, що ніяк не міг наважитися зізнатися про власні за-

ручини місяць тому з Фрідою Бранденфельд, дівчиною із заможної родини. З нареченою він часто розмовляв про свого друга і про їхнє дивне листування.

— Отже, він не приїде на наше весілля, — сказала вона. — Але ж я маю право познайомитися з усіма твоїми друзями.

— Я би не хотів турбувати його, — відповідав Георг. — Зрозумій мене правильно, він швидше за все приїде, у кожному разі я так думаю, але він почувався би змушеним до цієї поїздки, почувався би ображеним, мабуть, заздрив би мені, відчував незадоволення і нездатність якось позбутися цього незадоволення, і так і поїхав би назад із усіма цими відчуттями. Поїхав би самотнім — ти уявляєш, як це?

— Так, але чи не дізнається він про наше весілля від когось іншого?

— Цьому я, звичайно ж, не можу запобігти, але враховуючи його спосіб життя, навряд.

— Якщо у тебе є такі друзі, Георге, тобі взагалі не слід було заручатися.

— Так, це наша спільна провина, але я би не хотів зараз нічого міняти.

А коли вона, важко дихаючи після його поцілунків, таки промовляла: «Все ж таки мене це ображає», — він вирішував, що не буде нічого страшного у тому, щоб написати про все другові.

«Нехай сприймає мене таким, який я є, — говорив він собі. — Я не можу вирізати із себе того, ким став, не можу стати кимось, хто більше надавався би для дружби з ним».

І справді, у довгому листі, який він написав цього недільного пообіддя, Георг повідомляв другові про заручини такими словами: «А найкращу новину я зберіг на-самкінець. Я заручився із фройляйн Фрідою Бранденфельд, дівчиною із заможної сім'ї, яка приїхала сюди вже після того, як ти виїхав, і то вже доволі давно виїхав, тож навряд чи ти знаєш її. Ще трапиться нагода розповісти детальніше про мою наречену, а сьогодні достатньо тобі знати, що я дуже щасливий, а у наших із тобою стосунках помінялося лише те, що замість звичайного друга тепер ти

маєш щасливого друга. А крім того, моя наречена також стане твоєю подругою, вона передає тобі вітання і незабаром сама тобі напише, а це для такого самотника, як ти — немало. Я знаю, що різні перешкоди не дозволяють тобі приїхати, але, можливо, моє весілля стало би відповідною нагодою подолати ці перешкоди? Хоча, ясна річ, ти сам краще знаєш, як тобі вчинити, я ні на чому не наполягаю. Вирішуй, як тобі зручно».

Георг продовжував сидіти за письмовим столом і ще довго дивлявся у вікно, тримаючи у руці цього листа. Повз його вікно проходив знайомий і помахав йому з вулиці на знак привітання, але Георг відповів йому лише стриманою посмішкою. Його думки були деінде.

Врешті він запахнув листа до кишені і вийшов зі своєї кімнати, перетнув навкоси невеличкий коридор, що вів до кімнати батька, де Георг не був уже кілька місяців. У таких відвідинах рідко була необхідність, адже він постійно бачився із батьком на роботі, вони обідали одночасно, в тому ж ресторані, вечорами кожен розважався як сам собі хотів, але зазвичай обидва сиділи ще якийсь час із газетами у вітальні, якщо Георг не зустрічався із друзями або не відвідував свою наречену.

Георга вразило, якою темною була батькова кімната навіть такого сонячного ранку. Таку густу тінь відкидав, мабуть, мур, який височів по той бік вузького дворика. Батько сидів біля вікна у кутку, прикрашеному різноманітними предметами, які викликали спогади про матір, і читав газету, яку тримав перед очима трохи боком, намагаючись таким чином відкоригувати якусь проблему із зором. На столі стояли рештки сніданку, з якого було спожито небагато.

— О, це ти, Георге! — сказав батько і підхопився назустріч синові. Його важкий халат розкрився під час ходи і поли затріпотіли, мов на вітрі.

«Мій батько — все ще велетень», — подумки сказав собі Георг.

— Тут нестерпно темно, — сказав він уголос.

— Так, справді темно, — погодився батько.

— А ти ще й зачинив вікно?

— Мені так більше подобається.

— Надворі дуже тепло, — додав Георг, ніби навздогін уже сказаному раніше, і сів.

Батько прибрав посуд, поставивши його на креденс.

— Я взагалі-то лише хотів сказати тобі, — продовжив Георг, неуважно стежачи за рухами батька, — що я повідомив про свої заручини у Петербург, — він витяг із кишені кутик листа, а потім знову дав йому опуститися всередину.

— У Петербург? — запитав батько.

— Моєму другові, — сказав Георг і зазирнув батькові в очі.

«На роботі він зовсім інший, — подумав Георг. — А тут сидить прямо і зустрічає руки на грудях».

— Так. Твоєму другові, — з притиском повторив батько.

— Ти ж знаєш, батьку, що я спершу хотів промовчати про свої заручини. З міркувань тактовності, і лише через це. Ти ж сам знаєш, що мій друг має непростий характер. Я сказав собі тоді, що він може довідатися від когось іншого про мої заручини, хоча це і малоімовірно, враховуючи його самітницький спосіб життя. Такому я не можу запобігти, але від мене він про це не довідається.

— А тепер ти передумав? — запитав батько, поклав велику газету на підвіконня, а на газету — окуляри, які прикрив долонею.

— Так, тепер я передумав. Я вирішив, що коли він мій добрий друг, то мої щасливі заручини повинні і для нього стати щастям. І тому я більше не зволікатиму з тим, щоб повідомити йому. Але перед тим, як відправити листа, я ще хотів сказати про це тобі.

— Георге, — сказав батько і розтягнув у посмішці беззубого рота. — Послухай! Ти прийшов із цим до мене, щоб порадитися. Це, безумовно, робить тобі честь. Але все це нічого не варте, навіть ще менше, ніж нічого, якщо ти зараз не скажеш мені всю правду. Я не хочу торкатися речей, які тут ні до чого. Відколи померла наша дорога матуся, сталося чимало неприємного. Можливо, і для цього настане час, і, можливо, навіть швидше, ніж ми думаємо. Дещо проходить повз мою увагу в роботі, і ніхто від мене

цього не приховує — а я і не збираюся робити вигляд, ніби це від мене приховують, — я вже не маю достатньо сили, моя пам'ять слабшає, я вже не можу встежити за всім. Так діється не тільки через речі об'єктивні, але і через смерть нашої коханої матері, яка виявилася для мене важчим випробуванням, ніж для тебе Але оскільки ми вже заговорили про цю справу, про цей лист, то я прошу тебе, Георг, не обманюй мене. Це дрібниця, не варта навіть одного подиху, тож, будь ласка, не обманюй мене. Цей друг у Петербурзі справді існує?

Георг в задумі підвівся.

— Не будемо чіпати моїх друзів. Тисяча друзів не замінять мені батька. Знаєш, що я подумав? Ти не достатньо себе бережеш. А вік уже вимагає свого. Я не впораюся без тебе на роботі, і ти добре це знаєш, але якщо робота шкодитиме твоєму здоров'ю, то я хоч завтра ліквідую фірму. Так більше тривати не може. Ми повинні змінити твій спосіб життя. Докорінно змінити. Ти сидиш тут, у темряві, а у вітальні тобі було би значно світліше. Ти лише куштуєш сніданок замість того, щоб належно попоїсти. Ні, батьку! Я покличу лікаря, і ми будемо ретельно дотримуватися його вказівок. Ми поміняємося кімнатами, ти переселишся до моєї, а я — сюди. Для тебе нічого не зміниться, усі меблі перенесуть. Але все це зачекає, тепер ляж у ліжко і полеж іще трохи, тобі необхідно відпочити. Ходімо, я допоможу тобі роздягнутися, побачиш, я це вмю. Чи, може, ти відразу підеш до моєї кімнати і ляжеш у моє ліжко. Так було б найкраще.

Георг стояв зовсім близько від свого батька, який опустив на груди голову з сивим волоссям, що стирчало в різні боки.

— Георге, — тихо промовив батько, не поворухнувшись.

Георг миттю став навколішки біля батька і зазирнув у зіниці його втомленого обличчя, які здавалися занадто велетенськими і пильно вдивлялися у вічі синові.

— У тебе немає ніякого друга у Петербурзі. Ти завжди любив жартувати і не стримувався навіть зі мною. Звідки візьметься у тебе друг аж там! Я ніколи в це не повірю.

— Тату, ну спробуй згадати, — сказав Георг, підвів батька з крісла і зняв із нього халат, бо старий уже ледь тримався на ногах. — Незабаром мине вже три роки відтоді, як мій друг приїздив до нас. Я пригадую, що тобі він не дуже подобався. Я щонайменше двічі приховував його присутність від тебе, поки він сидів у моїй кімнаті. Я цілком можу зрозуміти твою відразу до нього — він доволі своерідний чоловік. Але потім ви раптом порозумілися і непогано поспілкувалися одне з одним. Я тоді відчув себе таким гордим, що ти слухаєш його, киваєш і розпитуєш. Якщо ти добре подумаєш, то обов'язково згадаєш. Тоді він розповідав неймовірні історії про російську революцію. Наприклад, як він, перебуваючи у службових справах у Києві, бачив священика, який під час бунту вийшов на балкон, вирізав собі кривавого хреста на долоні, підняв цю долоню і промовляв до натовпу. Ти не раз потім переповідав цю історію.

Під час цієї розмови Георгові вдалося знову посадити батька в крісло і обережно зняти з нього вбрані на підштанники трикотажні штани та шкарпетки. Подивившись на не надто чисту білизну, він відчув докори сумління за те, що занедбав батька. Стежити за тим, щоб батько ходив у чистому, безперечно, було одним із його обов'язків. Вони з нареченою ще не розмовляли прямо про те, як виглядатиме життя батька після їхнього одруження, а просто мовчки погодилися, що старий залишиться у своєму помешканні. Але зараз син без найменших вагань вирішив, що забере батька до свого майбутнього дому. Якщо добре подумати, то навіть могло би виникнути відчуття, що турбота, яку там виявлятимуть до батька, буде уже дещо запізніла.

Він відніс батька на руках у ліжку. Коли уже майже біля самого ліжка зауважив, що батько у нього на руках бавиться ланцюжком його ж годинника, Георга охопило жахливе відчуття. Старого навіть не вдалося відразу покласти у ліжку, так міцно він тримався за ланцюжок.

Але щойно батько опинився у ліжку, все минулося. Він сам накрився і натягнув ковдру на плечі. У його погляді на Георга не було недоброчливості.

— Правда ж, ти пригадуєш його? — запитав Георг і підбадьорливо підморгнув батькові.

— Я добре накритий? — запитав батько, ніби сам не міг подивитися, чи достатньо добре накриті ноги.

— Отже, тобі вже подобається у ліжку, — сказав Георг і поправив ковдру.

— Я добре накритий? — ще раз запитав батько і, здавалося, з особливим зацікавленням очікував на відповідь.

— Не турбуйся, ти добре накритий.

— Ні! — вигукнув батько, ніби настромлюючи відповідь на запитання, різко відкинув ковдру з такою силою, що вона миттю розправилася у польоті, і зірвався у ліжку на рівні ноги. Він притримувався за плафон однією рукою. — Ти хотів назавжди накрити мене, мій синочку, але я ще наразі не накритий! І навіть якщо це мої останні сили — на тебе їх ще вистачить, навіть буде занадто. Звичайно, я знаю твого друга. Він був би мені хорошим сином. Саме тому ти зраджував його усі ці роки. Бо по-іншому з якої причини? Ти думаєш, я не плакав за ним? Саме тому ти зачинаєшся у своєму кабінеті, щоб ніхто тобі не заважав, буцім-то начальник зайнятий — а сам пишеш свої фальшиві листи у Росію. Але батька, на щастя, ніхто не повинен вчити, як бачити наскрізь власного сина. Ти думав, що тепер ти переміг, що опинився зверху, всівся своєю задницею, і батько під тобою вже не ворухнеться, а синочок у цей момент вирішить одружитися!

Георг дивився на жахливе видовище, яке являв зараз його батько. Друг із Петербурга, якого батько, виявляється, знав так добре, раптом викликав у нього дуже щемливі почуття, як ніколи раніше. Він бачив його, загубленого у далекій Росії. Бачив на порозі розграбованого, спустошеного магазину. Друг стояв поміж поламаних полиць, знищених товарів, тріснутих труб. Навіщо йому довелося поїхати так далеко!

— Так подивися ж на мене! — вигукнув батько, і Георг майже машинально кинувся до ліжка, щоб схопити все на льоту, але застиг на півдорозі.

— Тому що вона задерла спідниці, — почав батько, — бо вона ось так задерла свої спідниці, ця дурна гуска, —

і для більшої наочності він підняв сорочку так високо, що можна було розгледіти на його стегні шрам, отриманий на війні, — бо вона задирає спідниці ось так і ось так, і ти кинувся на неї, а щоб спокійно задовольнитися нею, ти спаплюжив пам'ять про матір, зрадив свого друга і запихнув свого батька у ліжко, щоб він і не поворухнувся. Але ж він усе ще ворушиться, правда?

Тепер батько вже стояв вільно, не тримаючись, і вимахував ногами. Він аж світився від власної проникливості.

Георг стояв у кутку, подалі від батька. У певний момент він постановив спостерігати за всім якомога уважніше, аби його не могли застати зненацька за допомогою якогось обхідного маневра, ззаду чи згори. Тепер він знову пригадав собі це давно забуте рішення, але воно відразу ж зникло з його свідомості, ніби хтось швидко протягнув нитку до вушка голки.

— Але твій друг не зраджений! — вигукнув батько і підсилив сказане, похитавши туди-сюди великим пальцем. — Я був його представником тут, на місці.

— Комедіант! — не зміг стриматися від вигуку Георг, і хоча відразу ж збагнув, що наробив, і навіть прикусив язика, вибалушивши очі від болю, було уже надто пізно.

— Так, я справді ламав комедію! Комедія! Гарне слово! Чим ще може потішити себе старий батько-вдівець? Скажи мені, будь ласка, — і залишайся у момент відповіді моїм ще живим сином, — що залишалося мені у моїй комірчині, де мене переслідувала хамська прислуга, мені, кого старість пронизує аж до кісток? А мій син із тріумфом пішов у світ, підписував підготовані мною угоди, купався у задоволеннях і хизувався перед батьком непроникно чесним виразом обличчя! Ти думаєш, я не любив тебе, я, той, хто тебе породив?

«Зараз він нахилиться, — думав Георг. — А щоб він упав і розбився!» — прошипіло щось у нього в голові.

Батько нахилився, але не впав. А оскільки Георг не наблизився, як того сподівався батько, то старий знову випростався.

— Залишайся на місці, ти мені не потрібен! Ти думаєш, що у тебе достатньо сили, аби прийти сюди і стояти осторонь, бо так тобі зручніше. Але ти помиляєшся! Я все ще

сильніший. Якби я був сам, то мені, мабуть, довелося б відступити, але тепер мені додала сили ще й мати, та і з твоїм другом ми домовилися, а всі твої клієнти у мене в кишені!

«Навіть у нічній сорочці він має кишені!» — сказав сам собі Георг і подумав, що таким зауваженням можна було би знищити батька. Але про це він думав лише коротку мить, і відразу ж забув.

— Візьми-но свою наречену і прийдіть до мене! Я вимету її геть, ти не встигнеш і оком змигнути!

Георг недовіриливо скривився. Але батько лише кивав на підтвердження шойно сказаного, кивав, дивлячись у бік Георга.

— Ти дуже розважив мене сьогодні, коли прийшов і запитав, чи писати другові про заручини. Він знає все, дурненьке телятко, знає все! Я сам йому написав, бо ти не додумався забрати у мене письмові приладдя. Тому він і не приїздить усі ці роки, бо знає все у сто разів краще, ніж ти сам, і твої зім'яті та нечитані листи він тримає у лівій руці, тоді як у правій у нього — мої!

Він натхненно змахнув рукою у себе над головою.

— Він знає усе у тисячу разів краще за тебе! — вигукнув батько.

— У десять тисяч разів! — сказав Георг, щоб висміяти батька, але ще невимовленими ці слова набули смертельної поваги.

— Я вже багато років чекаю, коли ти звернешся до мене з цим питанням! Думаєш, мене хвилює щось інше? Думаєш, я читаю газети? Ось! — і він кинув у Георга газетою, яку заніс до себе в ліжку. Це була стара газета, й згадані у ній прізвища нічого не говорили Георгові.

— Як довго ти зволікав, перш ніж дозрів! Мати вже померла, вона не дожила до цього щасливого дня, твій друг гине у Росії, ще три роки тому він пожовтів до смерті, та і я, сам знаєш, як мої справи. У тебе ж є очі!

— Отже, ти шпигував за мною! — вигукнув Георг.

Батько співчутливо і ніби ненароком промовив:

— Це ти, мабуть, збирався сказати раніше. Тепер це вже зовсім недоречні слова.

А потім голосніше:

— Тепер ти нарешті знаєш, що існує окрім тебе, досі ти знав лише про себе. Ти був фактично невинною дитиною, але у глибині душі — ти родом із пекла! Тож знай: я велю стратити тебе, втопити!

Георг відчув, що його виганяють із кімнати, ззаду за ним батько із гуком упав на постіль, і цей звук відлунював у Георга у вухах. Він перестрибував сходинки, ніби котився вниз по нахиленій площині, збив із ніг служницю, яка хотіла піднятися сходами, щоб прибрати у кімнатах вранці.

— Боже! — скрикнула вона і прикрила обличчя фартухом, але Георг уже зник. Він вискочив із воріт, перебіг дорогу і кинувся до води. Він уже вхопився за перила мосту, ніби голодний за їжу. Перекинувся на другий бік, бо в юності був чудовим гімнастом, і батьки пишалися цим. Він ще тримався руками за поручні, але руки його вже слабшали, побачив омнібус, який легко заглушив би звук від його падіння, ледь чутно вигукнув:

— Кохані батьки, я ж вас завжди любив! — і відпустив руки.

У цей момент через міст сунув безкінечний транспортний потік.

ПЕРЕТВОРЕННЯ

I

Одного ранку Грегор Замза прокинувся із тривожного сну і побачив, що у своєму власному ліжку перетворився на потворну комаху. Він лежав на панцерно-твердій спині і коли трохи підводив голову, бачив свій ребристий брунатний, розділений дугоподібними лусками живіт, на якому ледь трималася ковдра, готова цілком зіслизнути на підлогу. Його численні і жалюгідно тоненькі порівняно з іншими частинами тіла ніжки безпорадно мерехтіли у нього перед очима.

«Що зі мною трапилося?» — подумав він. Це не був сон. Його справжня, хіба що трохи замала, людська кімната продовжувала своє спокійне перебування поміж добре знайомими стінами. Над столом, на якому були розкладені зразки тканин — Замза працював комівояжером, — висів портрет, який він напередодні вирізав із журналу і помістив у красиву позолочену рамку. На портреті зображено жінку в хутряній шапці і горжетці, жінка сиділа прямо, демонструючи глядачеві важку хутряну муфту, в якій цілком зникла уся нижня частина її руки.

Грегор перевів погляд на вікно, і похмура погода — чутно було, як дощові краплини стукають по підвіконню, — змусила його засмутитися ще більше. «Цікаво, якщо я поплюю ще трохи, то, мабуть, зможу забути про всі ці дурниці», — подумав він, але це було неможливо здійснити, бо він звик спати на правому боці, а у своєму теперішньому стані йому не вдавалося зайняти звичну позицію. Як би він не напружувався, перевертаючись на правий бік, але однаково скочувався назад, на спину. Він спробував щонайменше сто разів, заплющив очі, щоб не бачити, як смикаються його ніжки, і припинив спроби лише коли відчув у боці легкий, незнаний досі тупий біль.

«О Боже, — подумав він. — Чому я вибрав собі таку важку професію! Щодня, щогодини я в дорозі. Хвилюватися доводиться значно більше, ніж на звичайному робочому місці, у магазині, а крім того, слід ще терпіти незручності подорожі, переживати, чи встигнеш на потяг, миритися з поганим і нерегулярним харчуванням, постійно перебувати у людському натовпі, який ні на мить не зупиняється, не стає анітрохи привітнішим. Чорт забирай це все!» Він відчув легке свербіння на животі; повільно підсунувся на спині ближче до бильця ліжка, щоб легше було підняти голову, знайшов місце, яке свербіло, повністю вкрите дрібними білими плямами незрозумілого походження, і хотів торкнутися цього місця однією ніжною, але відразу ж відсмикнув ногу, бо навіть найлегший доторк примушував його тремтіти і відчувати холод.

Він зіслизнув назад у своє попереднє положення. «Від цих прокидань удосвіта, — подумав він, — можна збожеволіти. Людина повинна мати можливість виспатися. Інші комівояжери живуть як одаліски. Наприклад, коли я до обіду повертаюся в готель, щоб записати отримані замовлення, ці панове ще снідають. Якби я спробував дозволити собі щось таке, мій шеф викинув би мене геть тієї ж миті. Хоча хто знає, чи не було би так навіть краще для мене. Якби я не стримувався через своїх батьків, то давно би вже звільнився, я би сам пішов до шефа і сказав би йому все, що думаю від чистого серця. Так, щоб він гепнувся зі свого столу! Він має дивну звичку сідати на стіл і звідти розмовляти з підлеглим, а той на

додаток ще й мусить підходити дуже близько, бо шеф недочуває. Але ще не все втрачено, щойно я зберу гроші, аби виплатити йому борг своїх батьків, — а це триватиме років п'ять-шість, — тоді так і зроблю. І ми попросаємося раз і назавжди. Але зараз мені таки доведеться встати, бо мій потяг відходить о п'ятій».

І він подивився на будильник на скрині. «Боже мій!», — подумав він, стрілки показали пів на сьому і спокійнісінько попрямували собі далі, перевалили за пів на сьому, майже наблизилися до за чверть сьома. Невже будильник не подзвонив? З ліжка було видно, що будильник поставили правильно — на четверту, тож він точно дзвонив. Тоді як можна було проспати цей звук, від якого тремтіли меблі? Він спав неспокійно, але, мабуть, від цього сон виявився міцнішим. І що тепер робити? Наступний потяг відправляється о сьомій, щоб наздогнати його, доведеться страшенно поспішати, а тут ще навіть зразки не спаковані, та і сам він почувається не надто свіжим і енергійним. А навіть якщо він встигне на потяг, то однаково не зможе уникнути прочухана від шефа, бо кур'єр чекав на нього біля потяга о п'ятій, тож давно розповів про його спізнення. Кур'єр був людиною шефа, позбавленою власної гідності і розуму. А що коли захворіти? Це було би дуже підозріло і соромно, адже за п'ять років служби він жодного разу не хворів. Шеф, мабуть, приведе лікаря зі страхової компанії, дорікатиме батькам через лінь сина і відкине всі виправдання, посилаючись на слова лікаря, на думку якого люди завжди здорові, просто не хочуть працювати. І хіба у цьому випадку його слова були би аж настільки безпідставними? Якщо не зважати на дивну після такого тривалого сну сонливість, Грегор почувався цілком здоровим і навіть добряче зголоднів.

Поки він поспіхом обдумував усе це, так і не наважившись виповзти з ліжка, — годинник показав за п'ятнадцять сьому, — у двері, розташовані біля верхнього бильця його ліжка, обережно постукали.

— Грегоре! — крикнула мати. — За чверть сьома. Хіба ти не збирався їхати?

Її ніжний голос! Та Грегор злякався, почувши свій голос, який прозвучав у відповідь. Це був, без сумніву, його

власний, колишній голос, до якого домішувалося, ніби звідкись знизу, дивне і неприємне попискування, яке неможливо було заглушити, і воно лише у перший момент залишало словам чіткість вимови, але потім відразу ж настільки спотворювало звучання відлунням, що важко було збагнути, чи добре ти все почув. Грегор спершу хотів відповісти детально і все пояснити, але за таких обставин обмежився лише словами:

— Так, так, дякую, мамо, я вже встаю.

Через дерев'яні двері зміни у голосі Грегора, мабуть, не були помітними, бо мати задовільнилася таким поясненням і пішла геть. Але ця коротка розмова звернула увагу інших мешканців квартири на те, що Грегор всупереч планам залишився вдома, і ось уже у бічні двері постукав батько, стукав він кулаком, але звук вийшов ледь чутним.

— Грегоре, Грегоре, — покликав він. — Що трапилося? — А через якийсь час знову уже грубшим голосом: — Грегоре, Грегоре!

До інших бічних дверей постукала сестра і жалібно запитала:

— Грегоре, ти захворів? Тобі щось потрібно?

Грегор відповів відразу в обидва боки:

— Я уже готовий, — він намагався старанністю вимови і довгими паузами між окремими словами позбавити свій голос незвичного звучання. Батько повернувся до свого сніданку, але сестра прошепотіла:

— Грегоре, відчини, благаю тебе.

Але Грегор і не думав відчиняти, а навпаки, похвалив себе за те, що і вдома почав застосовувати набуту у подорожах звичку зачиняти на ніч двері.

Спершу він хотів спокійно і без перешкод встати з ліжка, вратися і передовсім поснідати, а потім думати далі, бо вже встиг збагнути, що у ліжку йому не вдасться додуматися ні до чого путнього. Він пригадав собі, що вже не раз відчував у ліжку біль, який, можливо, виникав через незручну позу під час спання, але потім, після прокидання, це виявлялося чистою фантазією, тож тепер йому було цікаво, як перетворяться на ілюзію його сьогоднішні уявлення. Він ні на мить не сумнівався, що зміна голосу

була лише провісником звичайної застуди — професійної хвороби комівояжерів.

Скинути на землю ковдру виявилось дуже простою справою; йому достатньо було трохи надути живіт, і ковдра сповзла сама. Але далі справа пішла важче, насамперед через те, що він став таким широким. Йому потрібні були руки і ноги, щоб випростатися; а замість цього у нього були лише численні ніжки, які безперервно рухалися врізнобіч, і керувати якими він зовсім не вмів. Якщо він хотів зігнути одну з ніг, то вона спершу випрямлялася; а якщо йому врешті вдавалося зробити котроюсь ногою саме те, що він і планував, то у цей час всі інші ніжки, ніби вирвавшись на волю, починали болісно і хаотично рухатися.

«Тільки не лежати у ліжку без потреби», — сказав сам собі Грегор.

Спершу він хотів вибратися з ліжка нижньою частиною свого тіла, але ця нижня частина, яку він, доречі, ще навіть не бачив і не міг уявити собі детально, виявилася доволі неповороткою; справа просувалася вкрай повільно; і коли він урешті, мало не збожеволівши, зібравши всю силу і незважаючи ні на що, шарпнувся таки вперед, то виявилось, що він неправильно обрав напрямок і тому вдарився об нижнє бильце ліжка, а пекучий біль, який він відразу ж відчув, навчив його, що саме нижня частина його тіла зараз, здається, була найбільш вразливою.

Після цього він вирішив спробувати щастя, просуваючи вперед верхню частину тіла, і обережно повернув голову до бильця ліжка. Це йому вдалося легко, і незважаючи на вагу тіла, воно повільно піддалося і повернулося слідом за головою. Але коли його голова врешті опинилася за межами ліжка і повисла у повітрі, він злякався, що продовжуючи рухатися таким чином, впаде і пошкодить голову. А саме зараз йому ніяк не можна втрачати свідомість; краще вже залишитися у ліжку.

Та коли він після чергових виснажливих зусиль, зітхаючи, відхекувався у ліжку, як і перед тим, а його ноги метушилися ще безладніше, не дозволяючи йому жодним чином запанувати над цим рухом, він повторив собі, що не можна далі залишатися у ліжку і що розумно буде пожертвувати чим завгодно, якщо існує хоча би найменша

надія звільнити себе від ліжка. Та водночас він не забував час від часу нагадувати собі, що спокійні і найспокійніші роздуми кращі, ніж рішення, прийняті від безвиході. У такі моменти він напружував зір і намагався сконцентрувати погляд на краєвиді за вікном, але, на жаль, споглядання ранкового туману, який закривав навіть протилежний бік вулиці, не додавало йому бадьорості та сміливості. «Уже сьома, — сказав він сам собі, коли почув бій годинника. — Уже сьома, а ще такий густий туман». І ще якусь мить пролежав спокійно, ледь чутно дихаючи, ніби очікував від цілковитої тиші повернення свого колишнього стану.

Але потім сказав собі: «Ще до того, як проб'є чверть на восьму, я мушу остаточно вибратися з ліжка. Зрештою, до того часу вже точно прийде хтось із контори і запитає, що зі мною трапилося, бо ми відчиняємося ще перед сьо-мою». І він почав розхитуватися, щоб одночасно виштовхнути всі частини свого тіла з ліжка. Якби при цьому він упав, то його голова, спеціально на цей випадок піднята догори, мабуть, не постраждала би. Його спина, здається, достатньо тверда, з нею нічого не трапиться від падіння на килим. Найбільше сумнівів у нього було через гучний звук удару, якого не вдасться уникнути, і який, імовірно, викличе за всіма дверима якщо не страх, то точно стурбованість. Але на це доведеться наважитися.

Коли Грегор уже наполовину виліз із ліжка — новий застосований ним метод більше скидався на гру, ніж на напружену роботу, йому довелося розхитуватися лише ривками, — він раптом подумав, наскільки простіше усе було б, якби хтось допоміг йому. Цілком достатньо було б двох сильних людей — наприклад, його батька і служниці; їм потрібно було б лише підсунути руки під його зігнуту спину, підняти його над ліжком, схилитися зі своєю ношею, а потім обережно зачекати, поки він перекотиться на землю і перевернеться, тоді наявність у нього такої кількості ніжок, можливо, набула б якогось сенсу. Але навіть якщо абстрагуватися від факту, що двері зачинені, чи справді йому варто кликати на допомогу? Попри крайню критичність ситуації, він не зміг стримати посмішки від такої думки.

Йому вже ледь вдавалося втримувати рівновагу під час розхитування, і незабаром доведеться прийняти остаточно

рішення, бо через п'ять хвилин буде вже чверть на восьму, — і тут у двері помешкання подзвонили. «Це прийшли з контори», — сказав він собі і мало не застиг на місці, а у той же час його ніжки засмикалися ще інтенсивніше. Кілька секунд усе було тихо. «Вони не відчинять», — сказав собі Грегор, охоплений якоюсь божевільною надією. Але після цього покоївка, як завжди, впевненими кроками підійшла до дверей і відчинила їх. Грегорові достатньо було почути перші слова привітання, і він уже знав, що це був управитель контори власною персоною. Чому Грегорові судилося працювати у фірмі, де найменший промах відразу викликав найгірші підозри? Хіба не всі тамтешні співробітники були негідниками, серед яких працювала лише одна чесна і віддана людина, яка через те, що не використала для роботи кількох ранкових годин, мало не збожеволіла від докорів сумління, хоча і не здатна була підвестися з ліжка? Хіба не досить було б послати якогось учня запитати, що трапилося, — якщо взагалі потрібно про все питати, — чому відразу мусить приходити управитель і демонструвати усій, ні в чому не винній родині, що розслідування цієї підозрілої справи може взяти на себе лише керівництво? І більше під впливом збудження, яке викликали ці роздуми, ніж через те, що він справді наважився, Грегор із усієї сили рвонувся з ліжка. Почувся удар, але галасу було не так уже й багато. Звук був частково приглушений килимом, а крім того, спина Грегора виявилася еластичнішою, ніж він думав. Лише голову він тримав не надто обережно, і вдарився нею, тепер він крутив головою і терся нею об килим від злості і болю.

— Там щось впало, — сказав управитель у кімнаті ліворуч.

Грегор спробував уявити собі, чи з управителем могло трапитися те саме, що сталося сьогодні з ним; слід було визнати, що така ймовірність існувала. І тут ніби у відповідь на це запитання управитель у сусідній кімнаті зробив кілька впевнених кроків, і його лакові черевики заскрипіли. З кімнати праворуч почувся шепіт сестри, яка попереджала Грегора:

— Грегоре, управитель прийшов.

— Я знаю, — сказав Грегор сам до себе, але не наважився підвищити голос настільки, щоб сестра могла його почути.

— Грегоре, — промовив батько з кімнати ліворуч. — Пан управитель прийшов, щоб запитати, чому ти не поїхав ранковим потягом. Ми не знаємо, що йому відповісти. До речі, він хотів би поговорити з тобою особисто. Тож, будь ласка, відчини двері. Він буде настільки ласкавий, що побачить тобі безлад у кімнаті.

— Доброго ранку, пане Замза, — привітно вигукнув тим часом управитель.

— Він погано себе почуває, — сказала мати управителя, поки батько промовляв свої слова біля дверей. — Він погано себе почуває, повірте мені, пане управителю. По-іншому Грегор ніколи не пропустив би свій потяг! Цей хлопець не думає ні про що інше, крім своєї роботи. Я вже навіть іноді злюся на нього за те, що він ніколи нікуди не ходить вечорами; останні вісім днів він провів у місті, але жодного вечора нікуди не виходив, сидів удома. Сидить за столом і читає газети або вивчає розклад руху потягів. А розважається хіба що випилюванням. Наприклад, за два-три вечори може випилити невеличку рамку; ви самі здивуєтеся, коли побачите, наскільки вона гарна; вона висить у нього в кімнаті; ви відразу ж побачите рамку, коли Грегор відчинить двері. І доречі, пане управителю, я дуже рада, що ви прийшли, без вас ми не змогли б змусити Грегора відчинити двері; він страшенно впертий; він точно захворів, хоча вранці і заперечував це.

— Я вже йду, — сказав Грегор повільно і розмірено, але не зрушився з місця, аби не пропустити жодного слова з їхньої розмови.

— По-іншому я ніяк не можу собі це пояснити, шановна пані, — відповів їй управитель. — Я сподіваюся, що це нічого серйозного. Хоча, з іншого боку, не буду приховувати, що ми, ділові люди, добре це чи погано, але іноді повинні не звертати уваги на дрібні хвороби і змушувати себе працювати попри все.

— Ну що там? — не вгавав нетерплячий батько і стукав у двері. — Пан управитель може уже зайти до тебе?

— Ні, — відповів Грегор.

У кімнаті ліворуч запанувала незручна мовчанка, у кімнаті праворуч заплакала сестра.

Чому сестра не приєдналася до всіх решта? Мабуть, вона щойно встала з ліжка і ще не вбралася. Але чому вона плаче? Тому що він не встав і не відчинив дверей управителеві, тому що над ним нависла небезпека втратити роботу, а тоді шеф знову переслідуватиме батьків за старі борги? Але це ще були передчасні тривоги. Грегор був ще тут і не збирався покидати свою сім'ю. Наразі він лежав на килимі і кожен, хто побачив би його у такому стані, не міг би вимагати від нього впустити до кімнати управителя. Але через таку дрібну неввічливість, для якої він згодом без труднощів знайде переконливе пояснення, Грегор аж ніяк не міг втратити роботу. І Грегору здалося, що було б значно розумніше дати йому зараз спокій замість того, щоб заважати плачем і розмовами. Але всіх решта гнітила невідомість — і це пояснювало та вибачало їхню поведінку.

— Пане Замза! — голосно вигукнув управитель. — Що трапилось? Ви забарикадувалися у своїй кімнаті, відповідаєте лише «так» або «ні», примушуєте батьків турбуватися без потреби й ігноруєте, — але це я згадую лише між іншим, — свої службові обов'язки у нечуваний спосіб. Я звертаюся до вас від імені ваших батьків та вашого шефа і з усією серйозністю вимагаю негайно надати нам чіткі пояснення. Я здивований, я вкрай здивований. Я вважав вас спокійною серйозною людиною, а ви, здається, раптом вирішили демонструвати нам якісь незрозумілі примхи. Шеф, щоправда, натякнув мені сьогодні вранці на можливе пояснення вашого прогулу — ідеться про нещодавно довірене вам інкасо, — але я відразу ж дав своє чесне слово, що такого не може бути. Але тепер я спостерігаю за вашою дивовижно свавільною поведінкою і поволі втрачаю усіляке бажання захищати вас. А ваше становище у фірмі зараз не можна назвати особливо певним. Спочатку я збирався сказати вам це віч-на-віч, але оскільки ви змушуєте мене даремно витрачати час, то я не бачу причин приховувати ситуацію від ваших батьків. Ваші успіхи у роботі за останній час були більше ніж скромними; ми визнаємо, що о цій порі року продажі не завжди є високими; але

такої пори року, коли взагалі неможливо нічого продати, пане Замза, не існує, не повинно існувати.

— Але ж, пане управителю, — вигукнув Грегор, не тямлячи себе; від збудження він забув про все. — Я негайно, просто вже зараз вам відчиню. Незначна хвороба завадила мені підвестися з ліжка, нічого страшного, просто трохи закрутилася голова. Я і зараз усе ще лежу у ліжку. Але я вже цілком здоровий. І якраз збирався встати. Потерпіть ще зовсім трохи! Я ще не почуваюся настільки добре, як думав. Але вже значно краще. Неймовірно, як це іноді раптово трапляється — раз, і людина вже хвора! Ще вчора ввечері зі мною було все гаразд, мої батьки можуть це підтвердити, точніше, не так, учора ввечері у мене з'явилося якесь передчуття. Мабуть, це було по мені вже помітно. І чому я не повідомив про це на роботі! Але завжди ж думаєш, що вдасться перебути хворобу на ногах і не залишатися вдома. Пане управителю! Пожалійте моїх батьків! Адже для того, чим ви мені зараз дорікаєте, немає жодних підстав; та і мені про це ніхто ніколи не казав. Ви ще, мабуть, не бачили останніх надісланих мною замовлень. Зрештою, я ще встигаю поїхати у відрядження потягом о восьмій, кілька годин сну додали мені сили. Тому не затримуйтеся, пане управителю, я зараз сам прийду в контору, так і передайте там і перекажіть мої найщиріші вітання шановному пану шефові!

І поки Грегор поспішно проговорював усе це, сам не до кінця усвідомлюючи, що каже, він легко наблизився до скрині, мабуть, допомогли навики, здобуті під час вправ у ліжку, і тепер намагався випростатися. Він справді збирався відчинити двері і показатися усім, справді був готовий говорити з управителем і дуже хотів довідатися, що вони скажуть, побачивши його у теперішньому вигляді. Якщо вони злякаються, то Грегор зможе зняти з себе будь-яку відповідальність і заспокоїтися. А якщо вони сприймуть його вигляд спокійно, то йому тим більше не буде за що хвилюватися, і якщо він поквартиться, то і справді ще встигне на вокзал на восьму. Спершу він кілька разів зіслизнув із гладкої поверхні скрині, але врешті зробив над собою додаткове зусилля і таки випростався; він більше не звертав уваги на біль у нижній частині тіла, навіть коли

цей біль посилювався. Потім він сперся на спинку стільця, що стояв поблизу, і вхопився за його ніжку своїми ніжками. Таким чином йому вдалося запанувати над власним тілом, і у цей момент він замовк, бо заговорив управитель.

— Ви зрозуміли хоча б слово з того, що він сказав? — запитав управитель батьків Грегора. — Здається, він просто знущається з нас.

— Боронь Боже! — зі сльозами вигукнула мати. — Мабуть, він серйозно хворий, а ми мордуємо його. Грето! Грето! — покликкала вона.

— Що, мамо? — крикнула сестра з іншого боку.

Вони розмовляли між собою через кімнату Грегора.

— Біжи негайно за лікарем. Грегор захворів. Поквапся. Ти чула, як він говорить?

— Це був голос якогось звіра, — сказав управитель, голос якого звучав дуже тихо порівняно з криками матері.

— Анно! Анно! — крикнув батько через коридор до кухні і заплескав у долоні. — Негайно поклич слюсаря!

І дві дівчини зашелестіли спідницями, поспішаючи через коридор — і як тільки сестрі вдалося так швидко зібратися, — а потім різко відчинили вхідні двері. Не чути було, щоб двері зачинилися, мабуть, вони залишили їх відчиненими, як це роблять у помешканнях, де трапилося велике горе.

А Грегор відчув себе значно спокійніше. Отже, його мову більше не розуміють, але для нього самого його слова прозвучали значно чіткіше, ніж раніше, мабуть, вухо вже звикало до нового звучання. Але принаймні всі збагнули, що з ним справді щось трапилося, і кинулися по допомогу. Переконливість і твердість, з якими були зроблені перші накази, додали йому впевненості. Він знову відчув себе причетним до кола людей і сподівався, що лікар і слюсар, яких він не надто відділяв одне від одного, сотворять чудо. Щоб підготуватися до майбутніх переговорів, він прокашлявся, намагаючись зробити це якомога тихіше і приглушеніше, бо, можливо, цей звук уже теж відрізнявся від звичайного людського покашлювання, а сам він більше не довіряв собі настільки, щоб взятися судити про це. А тим часом у сусідній кімнаті стало зовсім тихо. Мабуть, батьки

із управителем сиділи за столом і радилися, або стояли під дверима і прислухалися.

Грегор поволі просунувся разом зі стільцем до дверей, там облишив стілець і кинувся на двері, намагаючись триматися прямо, на його ніжках було трохи липкої рідини, і це допомогло втриматися, потім він хвилю відпочив. А тоді почав ротом повертати ключ. На жаль, у нього, здається, не було зубів, — тож він не мав чим вхопити ключа, — але щелепи були дуже міцні, і з їхньою допомогою він справді зможе повернути ключ, незважаючи на те, що таким чином неминуче пошкодить собі щось, бо якась брунатна рідина уже текла з його рота і скрапувала на підлогу.

— Чуєте, — озвався у сусідній кімнаті управитель. — Він повертає ключа.

Це дуже підбадьорило Грегора, але краще було б, якби всі водночас вигукнули йому:

— Сильніше, Грегоре! Давай! Тисни сильніше! Відімкни цей замок!

І він, усвідомлюючи, що всі напружено стежать за його спробами, з усіх своїх сил, не роздумуючи, накинувся на ключ. Він продовжував обертати ключ у замку, тримаючись за ключ самим лише ротом, повисав на ключі, тягнути його додолу усією своєю вагою, або лягав на ключ, залежно від необхідності. Звук замка, який врешті відчинився, остаточно пробудив Грегора. Він видихнув і сказав сам собі: «Отже, я обійшовся без слюсаря», — і поклав голову на клямку, аби відчинити двері.

Оскільки йому довелося відчиняти двері таким дивним чином, то його самого все ще не було видно, коли двері уже відчинилися. Йому ж довелося повільно обійти двері, і до того ж дуже обережно, щоб не гепнутися на спину перед входом до кімнати. Він ще був зайнятий цією складною справою і не мав часу зосередитися на чомусь іншому, коли почув голосний вигук управителя, що прозвучав, як свист вітру, — і тоді вже побачив, як той — він першим підійшов до дверей — приклав долоню до широко розкритого рота і поволі відступав назад, ніби його гнала геть якась невидима сила, що їй він не здатен був опиратися. Мати, яка попри присутність управителя була ще незачесана і її волосся стирчало в різні боки, розпущене звечора — спер-

шу глянула на батька, склавши руки, а потім ступила два кроки до Грегора і впала додолу, оточена спідницями, що розкинулися довкола неї, а обличчя опустилося на груди і його майже не було видно. Батько із войовничим виразом обличчя стиснув руки в кулаки, ніби збирався запхнути Грегора назад у його кімнату, потім невпевнено озирнувся, обвів поглядом вітальню, прикрив очі долонями і заплакав, від чого затремтіли його могутні груди.

Грегор не заходив до вітальні, а лише сперся на одвірок, тож видно було тільки половину його тіла, а його схилена набік голова зазірала у кімнату. Тим часом надворі стало світліше, на протилежному боці вулиці чітко вирізнявся силует будівлі, розташованої навпроти — безкінечної сіро-чорної лікарні, її вікна порізали фасад на рівні частини; і далі падав дощ, великі краплини поодиноці опускалися на землю і кожну з них можна було розгледіти. Рештки сніданку все ще стояли на столі, посуду було багато, бо батько вважав сніданок головною трапезою дня і годинами просиджував за столом, читаючи газети. На протилежній стіні висіло фото Грегора з часів його служби в армії, на якому він був зображений у формі лейтенанта, тримав руку на ефесі шпаги, безтурботно посміхався, ніби вимагаючи поваги до своєї військової постави і уніформи. Крізь прочинені двері до вітальні і широко відчинені вхідні двері можна було побачити сходовий майданчик і початок сходів, які вели донизу.

— Ну ось, — сказав Грегор, усвідомлюючи, що лише він один у помешканні зберігає спокій. — Я зараз вберуся, спакую зразки і поїду. Ви хочете, щоб я їхав? Пане управителю, ви ж бачите, що я не опираюся і працюю із задоволенням; постійно їздити у відрядження — це непросте, але без поїздок я теж не уявляю собі життя. Куди ви, пане управителю? В контору? Ви передасте там все без спотворень? Буває так, що людина не здатна працювати у якийсь момент, але саме тоді слід згадати про її попередні заслуги і повірити у те, що згодом, коли перешкоди будуть подолані, людина працюватиме з іще більшим завзяттям. Я багато чим зобов'язаний панові шефу, і ви це добре знаєте. З іншого боку, я мушу турбуватися про своїх батьків і сестру. Тож наразі я потрапив у пастку, але

виберуся з неї. Тільки, будь ласка, не створюйте мені додаткових труднощів, усе і так непросто. Підтримайте мене у конторі, станьте на мій бік! Про комівояжерів завжди думають погано, я знаю це. Вважають, що вони заробляють купу грошей і при цьому живуть для власного задоволення. Це поширена думка, і ніхто не намагається позбутися цих упереджень. Але ви, пане управителю, ви бачите все краще за інших, за решту персоналу, навіть, скажу вам більше, я переконаний, що ви бачите все краще, ніж сам шеф, якому легко помилитися, невігідно оцінюючи того чи іншого підлеглого, оскільки він думає лише про користь для своєї справи. Але ви чудово знаєте, що саме комівояжер, який цілий рік перебуває поза конторою, легко може стати жертвою пліток і випадкових та безпідставних звинувачень, боронитися проти яких він не здатен, бо здебільшого ні про що не здогадується, і лише коли він, змучений, повертається з подорожі, то відчуває на власній шкірі наслідки, часто уже далекі від того, що їх спричинило. Пане управителю, не йдіть геть, так і не сказавши мені ні слова, дайте мені надію, що ви хоча б трохи мене підтримуєте!

Але вже під час перших слів Грегора управитель відвернувся і, надувши губи та посмикуючись, лише через плече позирав на Грегора. А поки тривала промова, він не стояв на місці, а просувався, не зводячи погляду з Грегора, до дверей, але пересувався він геть повільно, так, ніби існувала якась таємна заборона виходити з кімнати. Ось він уже в передпокої, а дивлячись на те, як він зробив свій останній крок з вітальні, можна було подумати, ніби він щойно облік ступню. У передпокої він витягнув поперед себе праву руку і кинувся до сходів, наче там на нього чекало якесь неземне блаженство.

Грегор розумів, що ніяк не можна було відпускати управителя у такому настрої, якщо він не хоче, аби його позиція у конторі опинилася під ударом. Батьки у цьому нічого не розуміли; за довгі роки вони виробили в собі переконання, що на цій роботі він забезпечений до кінця життя, а зараз у них було стільки інших проблем, що вони взагалі втратили пильність. Але Грегор ще не втратив її. Управителя слід було затримати, заспокоїти, переконати і завоювати його прихильність; від цього залежало май-

бутне Грегора і його сім'ї! Якби хоча би сестра була тут! Вона кмітлива; вона заплакала вже тоді, коли Грегор ще спокійно лежав на спині у своєму ліжку. Та і управитель, цей шанувальник жіночої краси, безумовно, дав би їй себе переконати; вона би зачинила вхідні двері і заспокоїла його у вітальні. Але сестри не було вдома, тож Грегор змушений був діяти самостійно. І не замислюючись над тим, що він ще не знає своїх теперішніх можливостей пересування, над тим, що його мову, імовірно, знову ніхто не зрозуміє, він відштовхнувся від дверей, прослизнув крізь прохід і збирався вирушити за управителем, який уже кумедно тримався обома руками за поручні на сходах; але тут же, не відчуваючи опори, з криком упав додолу, опустившись на свої численні ніжки. І щойно це трапилося, як уперше за весь ранок його тілу стало зручно; ніжки відчули під собою твердий ґрунт; виявилось, що вони дуже слухняні, і це страшенно його втішило; вони навіть прагнули нести його в тому напрямку, в якому він хотів; і ось він уже повірив, що от-от всі його біди закінчатся і він нарешті досягне якогось покращення ситуації. Але тієї ж миті, коли він, похитуючись від поштовху, упав на підлогу неподалік від своєї матері, майже навпроти неї, мати, яка, здавалося, лежала на підлозі зовсім непритомна, раптом підстрибнула, витягла догори руки з розчепіреними пальцями і скрикнула:

— Допоможіть! Допоможіть хтось Бога ради!

Вона нахилила голову, ніби хотіла краще розгледіти Грегора, але замість цього безглуздо відбігла назад, забувши, що позаду неї стоїть накритий стіл; а коли наштовхнулася на нього, то розсіяно і з усього розмаху всілася зверху, але при цьому навіть не зауважила, що поряд із нею з перекинутого кавника потужною цівкою дзюркотить на килим кава.

— Мамо, мамо, — тихо проговорив Грегор і подивився на неї знизу вгору.

У цей момент він геть забув про управителя, але побачивши, як тече кава, не зміг стриматися і кілька разів клацнув щелепами. Від цього мати знову закричала, відскочила від столу і кинулася на груди батькові, який уже біг їй назустріч. Але у Грегора в той момент не було часу на батьків;

управитель уже дістався сходів; поклавши підборіддя на перила, він востаннє озирнувся. Грегор відштовхнувся, щоб із розгону наздогнати його якомога швидше; управитель, здається, щось відчув, бо перескочив одразу через декілька сходинок і зник, крикнучи лише: «Фу!», але крик цей прозвучав уже звідкись із глибини сходового майданчика. На жаль, ця втеча управителя зовсім збила з пантелику батька, який досі поводився ще більш-менш врівноважено, і замість того, аби наздоганяти управителя, або принаймні не заважати Грегорові у переслідуванні, він схопив правою рукою залишений на кріслі разом із капелюхом і плащем ціпок управителя, в ліву руку взяв зі столу газету і, тупаючи ногами, почав газетою і ціпком заганяти Грегора назад у його кімнату. Не допомагали жодні прохання Грегора, ніхто не розумів його слів, і як би покірно він не схиляв голову, батько лише сильніше тупотів ногами. Мати, незважаючи на прохолодну погоду, відкрила навстіж вікно, вихилилася назовні і сховала обличчя в долонях. Між вулицею і сходовим майданчиком був сильний перетяг, штори на вікнах тріпотіли, шурхотіли газети на столі, окремі листки опускалися на підлогу. Батько невблаганно наступав і сичав, ніби дикий звір. Але Грегор ще не навчився повзати задом, тож рухався украй повільно. Якби він повернувся, то вже давно опинився би у своїй кімнаті, але він боявся ще більше рознервувати батька повільністю свого обертання, а крім того батько щомиті міг завдати йому рукою або палицею смертельний удар у спину або по голові. Та врешті-решт у нього не залишилося іншого вибору, бо він із жахом зауважив, що задом не здатен навіть рухатися в обраному напрямку, тож, злякано позираючи убік, на батька, він таки спробував повернутися. Мабуть, батько врешті решт зауважив його похвальні наміри, бо не заважав, а навпаки, скеровував його здалеку кінчиком палиці. Якби він при цьому ще не сичав так нестерпно! Грегор зовсім втратив голову. Він уже майже розвернувся, але збитий з пантелику цим сичанням, помилився і знову повернувся не в той бік. А коли він нарешті щасливо дістався дверей, то виявилося, що його тіло занадто широке і не пролізе всередину. Батькові у його теперішньому стані, ясна річ, не спало на думку відчинити другу половинку

дверей, щоб Грегор міг спокійно потрапити всередину. Він був зосереджений лише на тому, щоб якомога швидше зачинити Грегора у його кімнаті. Він ні за що не погодився би зачекати, аж поки Грегор здійснить всі складні приготування, необхідні для того, щоб випростатися і таким чином потрапити крізь двері. Так, ніби ніякої перешкоди на шляху не існувало, він із гучним шипінням гнав Грегора вперед; ззаду вже чувся не просто голос одного лише батька; ситуація ставала серйозною, і Грегор, незважаючи ні на що, кинувся у двері. Його тіло піднялося і навскоси застрягло у проході, з одного боку він поранився до крові, на білій поверхні дверей залишилися потворні плями, незабаром він застряг остаточно і вже не міг самостійно зрушитися з місця, ніжки з одного боку безвладно тремтіли в повітрі, з іншого боку — боляче втиснулися у підлогу. І у цей момент батько дав йому іззаду рятівного тепер сильного стусана, і Грегор влетів, стікаючи кров'ю, до кімнати. Двері зачинили ціпком, і нарешті запанувала тиша.

II

Аж коли звечоріло, Грегор прокинувся зі свого важкого, схожого на непритомність, сну. Мабуть, він прокинувся би і без стороннього втручання трохи згодом, бо відчував, що відпочив і відіспався, але зараз йому здавалося, що його розбудили чийсь ледь чутні кроки і те, що хтось обережно підкрався і зачинив двері до передпокою. Відблиски електричних лампочок трамваю мерехтіли на стелі і на горішніх полицях меблів, але внизу, де лежав Грегор, було темно. Він поволі просунувся до дверей, аби довідатися, що там відбувається, ще не дуже впевнено намагаючи простір перед собою шупальцями на кінцівках, які тепер належно оцінив. Уся його ліва сторона перетворилася на суцільну подовгасту рану, яка нестерпно боліла, і йому доводилося накульгувати, попри два ряди ніг. Під час ранкових перипетій була серйозно пошкоджена ніжка, — дивно, що тільки одна, — і тепер вона безсило звисала. Вже аж біля дверей він збагнув, що саме тягнуло його туди — це був запах їжі. Під дверима стояла миска з підсолоним

молоком, у якому розмочили шматочки білого хліба. Він мало не засміявся від радості, бо зголоднів ще більше, ніж вранці, і занурив голову в молоко аж по очі. Але незабаром розчаровано витягнув її назад, і не лише через те, що йому було складно їсти з пораненою лівою стороною тіла — тепер він міг ковтати лише за умови, що весь його тулуб працював, а сам він сопів — окрім всього іншого молоко йому тепер не смакувало, хоча раніше це була його улюблена страва, мабуть, тому сестра і приготувала йому напій, він із відразою відвернувся від миски і поповз назад, на середину кімнати. У вітальні, як побачив крізь шпарину Грегор, запалили газову лампу, але якщо зазвичай о такій порі батько урочисто читав уголос матері, а іноді й сестрі, пообідню газету, то тепер там панувала тиша. Хоча, можливо, це читання, про яке йому сестра лише розповідала або писала в листах, взагалі останнім часом відбувалося рідко. Поза межами вітальні теж було дуже тихо, хоча помешкання точно не було порожнім. «Як усе ж таки тихо живе моя родина», — сказав собі Грегор і відчув, застиглим поглядом дивлячись у темряву, гордість за те, що зміг забезпечити своїм батькам і сестрі таке гарне життя у зручному помешканні. Але що буде тепер, якщо цьому спокоеві, цьому добробуту, цій задоволеності життям раптом настане такий страшний кінець? Щоб не заглиблюватися у сумні думки, Грегор вирішив трохи порухатися і почав повзати туди-сюди по кімнаті.

Одного разу під час цього довгого вечора хтось відчинив одну половинку дверей, а згодом — ще одну, але відразу ж миттю зачинив; мабуть, хотів зайти, але не наважився. Грегор підповз до дверей і зупинився там, щоб довідатися, хто був цей несміливий відвідувач, і спробувати переконати його зайти досередини; але двері більше не відчинялися, і він чекав даремно. Вранці, коли двері були зачинені, всі рвалися зайти всередину, а тепер, коли він відчинив свої двері, а всі решта були точно відчинені протягом дня, ніхто більше не заходив, а ключі стирчали зсередини.

Лише пізно вночі згасло світло у вітальні, і це свідчило про те, що батьки і сестра досі не спали, бо було добре чути, як усі троє ішли геть навшпиньках. І тепер до самого ранку точно ніхто до Грегора не заходитиме, отже, у нього

буде достатньо часу, аби спокійно обдумати, як тепер наново організувати своє життя. Порожня кімната з високою стелею, в якій він змушений був лежати на підлозі, лякала його, хоча він і сам не знав причини свого страху, адже у цій кімнаті він жив протягом п'яти років, тож не без відчуття сорому поквапився залізти під диван, де попри тісняву і те, що не вдавалося підвести голову, відразу ж відчув себе набагато затишніше і шкодував лишень, що тіло його було завелике і не поміщалося під диван цілком.

Там він пробув усю ніч, частково у напівсні, з якого його постійно пробуджував голод, а частково у турботах і непевних сподіваннях, які всі вели його до висновку, що йому слід просто поводитися тихо і проявляти терпіння і повагу, щоб полегшити родині всі неприємності і незручності, що їх він створив своїм теперішнім станом.

Уже рано вранці, тобто ще майже вночі, Грегор отримав нагоду перевірити правильність прийнятих ним рішень, бо сестра, уже майже повністю вбрана, відчинила двері з передпокою і зацікавлено зазирнула всередину. Вона не відразу побачила його, але коли знайшла під канапою — Боже, потрібно ж йому було десь розміститися, не міг же він полетіти геть, — то злякалася так сильно, що не в змозі стриматися, відразу ж знову зачинила двері ззовні. Але ніби засоромившись своєї поведінки, вона ще раз відчинила двері і навшпиньках зайшла досередини, ніби у кімнату важкохворої або чужої людини. Грегор висунув голову до самого краю дивану і спостерігав за нею. Цікаво, чи зауважить вона, що він не їв молока, чи збагне, що не їв не тому, що не голодний, чи принесе йому іншу їжу, більш відповідну для нього? Якщо вона не зробить цього сама, то він радше помре з голоду, ніж скаже їй про це, але попри все щось тягнуло його вилізти з-під дивану, кинутися сестрі в ноги і попросити її принести якусь кращу їжу. Але сестра відразу ж здивовано зауважила повну миску, з якої лише трохи молока розлилося на підлогу, вона миттю витерла калюжу, не руками, а ганчіркою, обгорнула миску тією ж ганчіркою і винесла з кімнати. Грегорові було страшенно цікаво, що вона принесе тепер, і він робив різноманітні припущення. Але йому ніколи би не вдалося вгадати, що його добросерда сестра зробила насправді. Вона

принесла йому, аби зрозуміти, що ж йому смакує, відразу кілька страв на вибір, розклала все на старій газеті. Там були старі, напівзогнили овочі, кістки, які залишилися від вечері, а на них — застиглий білий соус; трохи родзинок і мигдалю; сир, який сам Грегор відмовився їсти два дні тому; черствий хліб, один шматок із маслом, а другий — із підсоленим маслом. А до цього всього вона принесла воду у мисці, яка, мабуть, тепер раз і назавжди буде Грегоровою. І вийшла з кімнати з делікатності, знаючи, що у її присутності Грегор нічого не їстиме, а потім ще і зачинила двері ззовні, повернувши ключа, щоб Грегор зрозумів, що він може робити все, що йому заманеться. Ніжки Грегора заквапилися до їжі. Його рани, здається, цілковито зажили, принаймні він не відчував ніякого дискомфорту, і сам здивувався, пригадавши, як приблизно місяць тому порізав палець ножем, а рана боліла ще до передвчора.

«Цікаво, невже я тепер не такий чутливий до всього, як раніше?» — подумав він і вже жадібно всмоктався у сир, до якого його тягнуло набагато більше, ніж до інших страв. Одне за одним зі сльозами радості на очах він спожив сир, овочі і соус, натомість свіжі страви йому не смакували, він навіть запаху їхнього не міг чути, тож відтягнув ті продукти, які збирався з'їсти, набік. Він уже давно все з'їв і ліниво лежав на тому ж місці, коли сестра повільно повернула ключ у замку, даючи знак, що час йому забиратися. Від цього він відразу ж злякався, хоча вже майже задрімав, і заповз назад, під диван. Але йому важко далися навіть ті кілька хвилин під канапою, коли сестра була у кімнаті, бо від ситної їжі його тіло роздулося, і він ледве міг дихати у тіснєві. Ризикуючи задихнутися, з вираченими очима, він дивився, як сестра, ні про що не підозрюючи, змітає мітлою не лише рештки його трапези, але і ті страви, до яких він так і не торкнувся, ніби ніщо з цього вже не можна було їсти, вона поспіхом викинула все до смітника, прикрила його дерев'яною дощечкою і винесла геть. Щойно вона вийшла, як Грегор виліз із-під дивану і розтягнувся на підлозі.

Таким чином Грегор двічі на день отримував їжу: раз вранці, коли батьки і служниця ще спали, а вдруге — після спільного обіду, бо тоді батьки дримали ще раз, а служ-

ницю сестра відправляла з якимось дорученням. Мабуть, і вони не хотіли б, щоб Грегор голодував, але їм було би важко чути про нього і про його їжу занадто багато, тож сестра берегла їх від зайвих мук, бо вони і без того сильно страждали.

Грегор так і не довідався, що сказали слюсареві та лікарю того ранку, але їх так і не впустили до помешкання; оскільки Грегора ніхто не розумів, всі думали, що і він нікого не розуміє, тож навіть коли сестра була в його кімнаті, йому доводилося задовольнятися лише її зітханнями і звертаннями до всіх святих. Аж згодом, коли вона трохи звикла до ситуації, — не цілком, ясна річ, зовсім звикнути вона так ніколи і не змогла, — Грегорові іноді вдавалося витягнути з неї якийсь коментар, щось типу привітного:

— О, сьогодні йому смакувало, — казала вона, якщо Грегор добряче попоїв, а якщо ситуація складалася навпаки, а так траплялося все частіше, то вона говорила з майже трагічною інтонацією: — Ну от, знову він ні до чого не торкався.

Якщо Грегорові не вдавалося довідатися ніяких новин безпосередньо, то іноді він чув дещо з сусідньої кімнати, і щойно звідти долинали голоси, він поспішав до дверей і всім тілом притискався до шпарини. У перший період майже всі розмови були так чи інакше про нього. Протягом перших двох днів під час кожної трапези домашні радилися, що їм тепер робити, але і поміж трапезами вони говорили про те саме, бо мінімум двоє із сім'ї завжди були вдома, ніхто не хотів zostаватися вдома сам, а залишити квартиру без нікого теж боялися. Служниця ще у перший день попросила матір негайно звільнити її, і хоча не було відомо, що саме вона знала, але коли дівчина прощалася через чверть години, в очах її стояли сльози радості, і вона дякувала за звільнення як за найбільшу милість, якої тільки могла сподіватися, і попри те, що ніхто не вимагав цього від неї, заприсяглася нікому нічого не казати.

Тож тепер матері разом із сестрою довелося взятися за приготування їжі; щоправда, це не справляло великого клопоту, адже майже ніхто нічого не їв. Грегор постійно

чув, як вони марно припрошували одне одного їсти, але звучала одна і та ж відповідь:

— Дякую, мені вже досить.

Або щось схоже. Майже нічого і не пили. Сестра часто питала батька, чи не хоче він пива і пропонувала сходити за ним, а коли батько мовчав, то вона додавала, аби позбавити його сумнівів, що може попросити і двірничку, але тоді батько відповідав рішучим: «Ні», і більше про це не говорилося.

Вже протягом першого дня батько розповів матері і сестрі все про фінансові справи і перспективи родини. Час від часу він вставав з-за столу і виймав зі своєї домашньої каси, що збереглася від його фірми, яка збанкрутувала п'ять років тому, якийсь рахунок або нотатку. Було чутно, як він відчиняє, а потім знову зачинає тугий замок, знайшовши потрібне. Ці пояснення були першими втішними новинами, які Грегор почув із моменту свого ув'язнення. Грегор був переконаний, що з батькової фірми не залишилося нічого, у кожному разі батько нічого синові не розповідав, а той не питав. Грегор найбільше піклувався про те, щоб докласти усіх зусиль і дати родині можливість якомога швидше забути горе банкрутства, через яке всі поринули у стан цілковитої безнадії. Тож він кинувся працювати з особливим завзяттям і мало не за ніч перетворився з дрібного прикажчика на комівояжера, який, ясна річ, мав уже принципово інші можливості для заробітку, і чії успіхи в роботі у вигляді комісійних моментально перетворювалися на готівку, він приносив гроші і клав на стіл здивованій і щасливій родині. Це були гарні часи, які потім так більше і не повторилися, принаймні не у всьому блиску, хоча і згодом Грегор заробляв достатньо, аби прогодувати усю родину. До цього звикли як члени сім'ї, так і сам Грегор, вони із вдячністю приймали його гроші, він охоче віддавав зароблене, але особливо теплої атмосфери між ними більше не виникало. Тільки сестра залишалася Грегорові близькою, і оскільки, на відміну від самого Грегора, його сестра дуже любила музику і надзвичайно зворушливо грала на скрипці, у нього був потаємний план наступного року влаштувати її в консерваторію, незважаючи на солідні кошти навчання, які доведеться сплачувати.

Під час нетривалих перебувань Грегора вдома у їхніх розмовах із сестрою консерваторія згадувалася доволі часто, але лише як гарна мрія, про здійснення якої не доводиться навіть думати, а батьки не любили цих безневинних розмов; але Грегор про це постійно думав і збирався на Різдво урочисто оголосити всім про своє рішення.

Такі думки, безглузді у його теперішньому стані, крутилися у голові Грегора, поки він вертикально висів на дверях і прислуховувався. Іноді від втоми він не міг більше слухати і голова його мимоволі стукалася об двері, але він відразу ж випростовувався, бо навіть найменший шум, який він чинив, змушував усіх у сусідній кімнаті замовкнути.

— Що він там знову робить? — казав після паузи батько, мабуть повернувши голову до дверей, а вже аж потім всі поверталися до перерваної розмови.

Грегор доволі детально довідався, — батько часто повторював свої пояснення, по-перше, бо сам давно про це не думав, а по-друге, бо мати не все розуміла з першого разу, — що попри всі фінансові нещастя від батькової фірми залишився крихітний капітал, і відсотки з нього, які довгий час не рухали, нагромадилися. А крім того родина витрачала не всі гроші, які Грегор приносив додому, — для себе він залишав тільки кілька гюльденів, — і з цього теж назбиралася невеличка сума. Грегор за своїми дверима радісно кивав, тішачись цій несподіваній обережності та ощадливості. Взагалі-то цієї суми могло би вистачити на те, щоб виплатити борги батька шефові Грегора і наблизити день, коли син міг би позбутися ненависної роботи, але у теперішній ситуації, безперечно, було краще так, як все організував батько.

Але цих грошей аж ніяк не вистачило би на те, щоб прожити за відсотки з капіталу, за це сім'я могла би прожити один, максимум — два роки, але не більше. Це була просто сума, відкладена на чорний день, яку не варто витрачати, а на життя потрібно було якось заробити. Батько був ще здоровим, але уже немолодим чоловіком, який протягом п'яти останніх років не працював і не надто у себе вірив, ці роки стали першими канікулами у його важкому, але попри все безуспішному житті, за цей час він доволі відчутно набрав вагу і тепер став важким на підйом. А як заробляти

на життя старій матері, хворій на астму, якій було складно навіть пройти через помешкання, а кожен другий день задишка змушувала її проводити нерухомо на дивані біля відчиненого вікна? Чи, може, сестрі доведеться заробляти гроші, сестрі, яка була ще дитиною у свої сімнадцять років і мала право жити так, як досі — гарно вбиратися, довго спати, допомагати по господарству і час від часу дозволяти собі скромні розваги і насамперед грати на скрипці? Коли розмови доходили до необхідності заробляти гроші, Грегор завжди відповзав від дверей і простягався біля прохолодного шкіряного дивану, бо йому було душно від сорому і горя.

Часто він лежав там цілими ночами, не засинав ні на мить і годинами вдивлявся у шкіряну оббивку. Або не лінувався докласти неабияких зусиль, щоб підсунути велике крісло до вікна, вилізти на підвіконня і, спершись на крісло, приліпитися до віконної шиби; мабуть, це було радше спогадом про те відчуття визволення, яке раніше охоплювало його під час визирання з вікна. Бо насправді він із кожним днем все більш нечітко бачив речі, розташовані далеко від нього: лікарню на протилежному боці вулиці, вигляд якої встиг йому набриднути раніше, і він не раз проклинав це, — він більше не бачив цієї лікарні; і якби він точно не знав, що мешкає на тихій, але цілковито міській Шарлоттенштрассе, то міг би подумати, що перед його вікном простягається пустеля, у якій злилися воедино сіра земля і сіре небо, і їх більше неможливо розрізнити. Лише двічі його уважна сестра побачила, що крісло стоїть біля вікна, і тепер уже щоразу, коли прибирала, знову ставила крісло до вікна і навіть залишала відчиненою одну з віконниць.

Якби тільки Грегор міг поговорити з сестрою і подякувати їй за все, що вона змушена була для нього робити, то йому було би легше змиритися з її послугами, але оскільки він не міг, то дуже страждав від цього. Сестра ж намагалася затушувати всю принизливість ситуації, і що більше часу проходило, то краще їй це вдавалося, але і Грегор із часом краще все розумів. Вже сам момент, коли вона заходила до кімнати, був для нього жахіттям. Щойно зайшовши, вона відразу ж бігла до вікна, ні на мить не затримуючись,

навіть щоб зачинити двері, хоча загалом дуже дбала про те, щоб уберегти усіх інших від необхідності зазирати у кімнату Грегора, вона прямувала до вікна і відчиняла його так поспішно і різко, ніби боялася задихнутися, а потім ще стояла якусь мить, глибоко дихаючи, навіть якщо надворі було холодно. Цим вбіганням до кімнати і різким жестом, коли відчинялося вікно, вона лякала Грегора двічі на день; решту часу він тремтів під диваном, хоча добре знав, що вона залюбки позбавила би його від цього страху, якби тільки могла перебувати у кімнаті Грегора із зачиненими вікнами.

Одного разу, це трапилося вже аж через місяць після Грегорового перетворення, і сестра вже не мала би особливо дивуватися виглядові брата, вона прийшла трохи раніше, ніж зазвичай, і застала Грегора, коли він нерухомо застиг і визирав із вікна, мовби намагаючись налякати когось. Якби не її прихід, то в ситуації не було би нічого несподіваного для Грегора, але тепер він заважав їй одразу відчинити вікно, і вона не зайшла всередину, а одразу відступила назад і навіть зачинила за собою двері; хтось чужий міг би подумати, що Грегор переслідував її і збирався вкусити. Грегор, ясна річ, відразу ж сховався під диваном, але змушений був чекати там аж до обіду, поки сестра прийде знову, і тепер вона була стривожена значно більше, ніж завжди. З цього він зробив висновок, що їй усе ще нестерпно дивитися на нього і що це так і залишиться для неї нестерпним, і що вона повинна робити над собою неабияке зусилля, щоб не тікати світ за очі, якщо навіть найменша частинка його тіла визирає з-під дивану. Щоб уберегти її від цього, він одного дня переніс на спині простирадло на диван, — на цю роботу у нього пішло чотири години, — щоб сестра не могла бачити його навіть нахилиючись. Якби на її думку простирадло виявилось зайвим, вона могла би стягнути його з Грегора, бо ж було і без того зрозуміло, що сидіти у повній ізоляції йому не було надто приємно, але вона не рухала простирадло, і Грегорові здалося, що він зловив її вдячний погляд, коли один раз обережно визирнув із-під тканини, аби побачити, як сестра сприймає його нововведення.

Протягом перших чотирнадцяти днів батьки не знаходили в собі сил зайти до нього, і він не раз чув, як вони дякують сестрі за те, що вона робить зараз, бо раніше вони іноді дратувалися, вважаючи її неробою. Але обоє, батько і мати, часто чекали під дверима кімнати Грегора, поки сестра прибирала там, а щойно вона виходила звідти, то повинна була детально розповідати, як виглядає кімната, що Грегор їв, як він поведився цього разу, і чи часом не помітно якихось покращень його стану. Мати все поривалася відвідати Грегора, але батько і сестра переконливими аргументами стримували її, Грегор уважно слухав ці аргументи і цілковито з ними погоджувався. Згодом матір уже доводилося стримувати силою, вона кричала:

— Пустіть мене до Грегора, мого нещасного сина! Як ви не розумієте, що я мушу піти до нього!

У такі моменти Грегор думав, що, можливо, було би не так і погано, якби мати заходила до кімнати, ясна річ, не щодня, але, наприклад, раз на тиждень; вона ж розуміється на всьому значно краще за сестру, яка попри свою сміливість все ще була дитиною, і, можливо, саме через дитячу легковажність взялася за таке складне завдання.

Бажання Грегора побачити матір незабаром здійснилося. Удень він із огляду на батьків не показувався більше біля вікна, повзати міг лише на кількох квадратних метрах підлоги, непорушне лежання набридало йому достатньо вночі, їжа також незабаром втратила для нього всю привабливість, тож він, щоб розважитися і за звичкою, взявся повзати туди-сюди по стінах і стелі. Найбільше він любив висіти на стелі; це було зовсім не так, як лежати на підлозі, там дихалося вільніше, його тіло легенько погойдувалося, і у майже щасливій розсіяності, у якій Грегор перебував на стелі, могло трапитися, що він, сам собі дивуючись, падав на землю. Але тепер він уже, ясна річ, володів своїм тілом значно краще, ніж раніше, і навіть під час таких падінь не завдавав собі жодної шкоди. Сестра відразу ж помітила його нову розвагу — адже, повзаючи, він всюди залишав сліди, — і тоді вона вирішила уможливити Грегорові повзання на більшій поверхні, забравши з кімнати меблі, які заважали, насамперед скриню і письмовий стіл. Але

сама вона би з цим не впоралася, просити про допомогу батька не наважилася, служниця точно їй би не допомогла, бо це шістнадцятирічне дівчисько хоча і трималося мужньо ще від моменту звільнення колишньої куховарки, але попросило про дозвіл тримати кухню на замку і відчиняти лише за особливим наказом; тож Греті не залишалося нічого іншого, окрім як вибрати момент відсутності батька і покликати матір. Мати кинулася виконувати прохання з криками радості, але нерішуче застигла на порозі Грегорової кімнати. Спершу сестра, ясна річ, перевірила, чи в кімнаті все гаразд, аж тоді впустила матір досередини. Грегор поспішив ще більше потягнути на себе простирадло, тепер воно і справді скидалося на випадково накинуту на диван шмату. Цього разу він не наважився і підглядати з-під простирадла, вирішив відмовитися від того, щоб побачити матір уже зараз, а просто втішився, що вона таки прийшла.

— Заходь, його не видно, — покликала її сестра, мабуть, вона вела матір за руку.

Грегор чув, як дві слабкі жінки посунули з місця важену скриню, і як сестра брала на себе більшу частину роботи, не слухаючи попереджень матері, яка турбувалася, щоб дівчина не надірвалася. Це тривало дуже довго. Приблизно через чверть години мати сказала, що краще їм залишити скриню на місці. По-перше, тому, що вона занадто важка, і вони не впораються до батькового приходу, а тільки загородять скринєю прохід і Грегору буде ще важче пересуватися, а по-друге, зовсім не відомо, чи Грегор втішиться, якщо винести меблі. Їй здається, що якраз навпаки, бо її саму вигляд голих стін радше гнітить і робиться важко на серці, тож чому би не припустити, що те саме відчуває і Грегор, адже він давно звик до меблів у своїй кімнаті і може почуватися самотньо, якщо вона спорожніє.

— А крім того, хіба це не буде виглядати, — тихенько продовжувала мати, вона і раніше розмовляла майже пошепки, ніби хотіла, щоб Грегор, місцеперебування якого вона не знала, не зміг зрозуміти сказаного нею, а лише чув її голос, зрештою, вона була переконана, що він не розуміє людської мови, — тож чи не буде це виглядати так, що ми винесли з кімнати всі меблі, бо цілковито втратили надію

на одужання Грегора і покинули його напризволяще? Мені здається, буде краще, якщо ми спробуємо залишити кімнату в тому стані, у якому вона була раніше, щоб Грегор, повернувшись до нас, знайшов усе незмінним, і це дало б йому можливість легше забути те, що трапилось.

Почувши ці слова, Грегор усвідомив, що брак безпосередньо до нього звернених людських слів, а також одоманітне існування у колі сім'ї протягом цих двох місяців, мабуть, затуманили його розум, бо по-іншому він не здатен був пояснити, як міг серйозно прагнути, щоб його кімнату спорожнили. Невже він справді міг захотіти, щоб його тепла кімната, обставлена успадкованими меблями, перетворилася на нору, у якій він, щоправда, міг би без перешкод повзати в усі боки, але це призвело би до моментального, швидкого і цілковитого забуття його людського минулого? Він уже і тепер був близький до того, щоб забути це минуле, і лише голос матері, якого він давно не чув, розворушив його. Не потрібно нічого звідси виносити, нехай усе залишається, як є, меблі добре на нього впливають, і цього не заперечиш; а якщо меблі заважають йому безглуздо повзати туди-сюди, то це не проблема, а навпаки, велика перевага.

Але сестра, на жаль, дотримувалася іншої думки; вона звикла, щоправда, небезпідставно, вважати себе компетентнішою за батьків у всіх питаннях, які стосувалися Грегора, тож і тепер заувага матері змусила її наполягати на винесенні з кімнати не лише скрині і письмового стола, як вона збиралася спершу, а і на тому, щоб забрати звідси геть усі меблі окрім необхідного Грегорові дивану. Ці наполягання на своєму були викликані, ясна річ, не лише дитячою впертістю і такою несподіваною і важко завойованою сестрою останнім часом упевненістю в собі; сестра справді зауважила, що Грегорові потрібно було більше місця для повзання, а меблями, що нескладно було помітити, він майже не користувався. Але, ймовірно, зіграла свою роль і притаманна дівчатам її віку схильність до обожнювання, яка проявляється за кожної нагоди і яка спонукала тепер Грету змальовувати становище Грегора ще страшнішим, ніж воно було насправді, щоб згодом робити для нього

ще більше, ніж досі. Бо навряд чи хтось, окрім Грети, наважиться зайти до кімнати, де буде сам лише Грегор і голі стіни.

Тож вона не дала переконати себе матері, яка і зараз у цій кімнаті почувалася невпевнено та тривожно, і незабаром замовкла, з усіх сил допомагаючи сестрі виносити скриню. Ну, без скрині Грегор ще якось обійдеться, але письмовий стіл повинен залишитися. І щойно жінки, стогнучи від напруги, виштовхали скриню із кімнати, як Грегор обережно висунув голову з-під дивану, щоб зорієнтуватися, як він міг би обережно і делікатно втрутитися у ситуацію. Але, на жаль, першою повернулася саме мати, а Грета тим часом ще вовтузилася у вітальні, марно намагаючись зсунути з місця важку скриню, вона обхопила її і розхитувала з боку на бік, але це не допомагало. Мати ще не звикла до вигляду Грегора, і могла би захворіти, глянувши на нього, тож Грегор негайно забився від переляку у найдавший куток під диваном, але не зміг зробити цього зовсім непомітно, тож простирадло на дивані хитнулося. Цього виявилось достатньо, щоб привернути увагу матері. Вона зупинилася, хвильку постояла непорушно, а потім пішла назад, до Грети.

І хоча Грегор раз по раз повторював собі, що не відбувається нічого незвичайного, просто переставляють меблі, але незабаром змушений був визнати, що це сновигання туди-сюди жінок, їхні вигуки, скреготіння меблів по підлозі, насувалося на нього з усіх сторін як катастрофа, тож йому довелося міцніше притиснути ноги і голову до тулуба, а тулуб — до підлоги і визнати, що він цього довго не витримає. Вони спустошували його кімнату, забирали все, що він любив; вже забрали скриню, в якій зберігався лобзик та інші його інструменти, а тепер намагалися підняти письмовий стіл, який уже встиг мало не врости у підлогу, за цим столом він виконував свої завдання, коли вчився у торговій академії, у реальному училищі і навіть ще у середній школі; тож у нього не було часу думати над добрими намірами цих жінок, про існування яких він, зрештою, вже встиг забути, бо вони втомилися і працювали тепер мовчки, чутно було лише важке тупотіння їхніх ніг.

Тож він вискочив з-під дивана — жінки якраз були у сусідній кімнаті, там вони сперлися на письмовий стіл, щоб трохи перепочити, — і заметушився по кімнаті, бо справді не знав, що має рятувати насамперед, і тут побачив на вже спорожнілій стіні картину із зображенням дами у хутрі, видерся на неї і притиснувся до скла, яке приємною прохолодою торкнулося до його живота. Принаймні цю картину, яку він цілковито закрив собою, ніхто у нього тепер не забере. Він витягнув голову до дверей вітальні, щоб спостерігати за поверненням жінок.

Після недовгого відпочинку вони повернулися до кімнати, Грета обіймала матір рукою і майже несла її.

— І що тепер виносити? — запитала Грета, озираячись довкола, у цей момент її погляд зустрівся із поглядом Грегора на стіні.

Вона не скрикнула лише з огляду на присутність матері, нахилилася до неї, щоб стримати від необережного погляду, а потім, не подумавши, сказала тремтячим голосом:

— Ходімо, давай повернемося ще на хвильку до вітальні.

Наміри Грети Грегору розумів, вона хотіла відвести матір у безпечне місце, а потім зігнати його зі стіни. Ну що ж, нехай спробує! Він сидів на своїй картині і не збирався її віддавати. Краще вже він стрибне Греті просто на обличчя.

Але слова Грети лише занепокоїли матір ще більше, вона відступила вбік, побачила велетенську брунатну пляму на шпалері з квіточками, і ще до того, як усвідомила, що це і є Грегору, пронизливо скрикнула захриплим голосом: «Боже! Боже!» — і впала на диван з широко розкинутими у знемозі руками, а потім знерухоміла.

— Ну стривай, Грегоре! — вигукнула сестра і, піднявши догори кулак, суворо подивилася на брата.

Від моменту його перетворення це були перші її слова, скеровані безпосередньо до нього. Вона пішла до сусідньої кімнати, щоб принести краплі, які повернуть матір до тями; Грегору теж вирішив допомогти, — для порятунку картини у нього ще буде час, — і він із зусиллям відірвався від скла, до якого встиг прилипнути, потім поповз за сестрою до сусідньої кімнати, так, ніби міг би щось порадити

їй, як колись; але тепер йому довелося просто бездіяльно стояти за нею, поки вона порпалася серед пляшечок, а потім, коли сестра озирнулася і побачила його, то так перелякалася, що впустила одну з пляшечок на підлогу, уламок поранив Грегорові обличчя, його облило якимись їдкими ліками; Грета, не затримуючись надовго, вхопила стільки пляшечок, скільки могла донести, і побігла з ними до матері, зачинивши двері за собою носакон ноги. Тепер Грегор був відрізаний від матері, яка через нього зараз, можливо, помирала; двері відчинити він не міг, якщо не хотів вигнати з кімнати сестру, яка піклувалася про матір; і йому не залишалося нічого, окрім як чекати; він докоряв собі і хвилювався, тож почав повзати, він повзав усюди — по меблях, по стелі, аж поки кімната не стала обертатися у нього перед очима, а потім із відчаю впав просто на середину великого столу.

Минуло кілька хвилин, Грегор безсило лежав на столі, було тихо, можливо, це був добрий знак. Потім у двері подзвонили. Служниця, ясна річ, забарикадувалася у кухні, тож відчиняти довелося Греті. Прийшов батько.

— Що трапилося? — запитав він із порогу; мабуть, про все здогадався, глянувши на Грету.

Грета відповіла глухим голосом, напевно, притиснулася до батькових грудей обличчям:

— Мати знепритомніла, але їй уже краще. Грегор вивався.

— А я ж попереджав, — сказав батько, — я вас давно попереджав, але ви, жінки, ніколи не слухаєте.

Грегорові було ясно, що батько неправильно зрозумів занадто коротке повідомлення Грети і вирішив, що Грегор напав на когось. Тож батька тепер слід було заспокоїти, адже пояснити йому щось не було як, бракувало часу і можливостей. Тому Грегор утік до дверей своєї кімнати і притиснувся до них, щоб батько ще з передпокою міг побачити, що він налаштований доброзичливо і збирається повернутися до своєї кімнати, тож немає потреби заганяти його, просто слід відчинити двері, і він відразу ж зникне.

Але батько був не в тому настрої, щоб зауважувати такі тонкощі.

— А! — вигукнув він, шойно зайшовши до кімнати, вигукнув таким тоном, ніби одночасно лютував і радів. Грегор повернув голову від дверей і подивився на батька. Він зовсім не так уявляв його собі, зовсім не такою людиною, яка стояла тепер перед ним; хоча, треба визнати, що останнім часом, зайнятий повзанням, він більше не намагався підслухати під дверима про події у квартирі, тож не мав би дивуватися ніяким змінам. Але все ж таки, невже це був усе ще його батько? Той самий чоловік, який втомлено лежав у ліжку, коли Грегор вирушав у свої відрядження; той, хто вечорами зустрічав його у халаті, розвалившись у кріслі, нездатний встати, і лише підносив руку на знак радості через повернення сина; а під час спільних прогулянок, які траплялися вкрай рідко, кілька разів на рік, по неділях, або по великих святах, батько йшов поміж Грегором і матір'ю, вони йшли і так доволі повільно, а батько ще повільніше, закутаний у своє старе пальто, обережно виставляючи поперед себе ціпок, а коли він хотів щось сказати, то майже завжди зупинявся і збирав довкола себе свій супровід? Але тепер він виглядав значно стрункішим; вбраний у цупкий синій мундир із золотими кнопками на кшталт тих, що носять банківські службовці; над високим твердим комірцем сурдута нависало його подвійне підборіддя, з-під густих брів уважно і жваво дивилися вперед карі очі, сиве волосся, зазвичай розтріпане, зараз блищало і було бездоганно зачісане, з проділом посередині. Він кинув фуражку із золотою монограмою, мабуть, якогось банку, через усю кімнату на диван, і зі спотвореним від люті обличчям, запихнувши руки в кишені штанів, від чого поли його довгого сурдута відстовбурчилися назад, посунув на Грегора. Мабуть, він сам не знав, що збирався зробити, про всяк випадок надто високо піднімав ноги, ступаючи, і Грегор був здивований велетенським розміром його підощв. Але це не злякало Грегора, ще з першого дня свого нового життя він знав, що батько вважає можливим виявляти у ставленні до нього лише найбільшу суворість. Тож він посунув геть від батька, застигав на місці, коли батько зупинявся, і поспішав утекти, шойно батько зрушував із місця. Таким чином вони кілька разів обійшли кімнату, але нічого важливого так і не трапилося, це все

навіть не було схожим на переслідування, оскільки відбувалося вкрай повільно. Грегор залишався на підлозі, бо побоювався, що батько вважатиме втечу на стіни чи на люстру виявом особливого зухвальства. Зрештою, Грегор змушений був визнати, що навіть такого пересування йому не витримати надто довго, адже за той час, поки батько робив один крок, Грегорові доводилося здійснювати цілу низку різних рухів. Йому почав дошкуляти брак повітря, адже він і раніше, за своїх кращих часів, не міг похвалитися особливо міцними легенями. І поки він, нетямлячи себе, пересувався з останніх сил, навіть не розплющуючи очей, і у своїй отупілості від втоми не думав ні про що інше, крім бігу; уже майже забувши, що невикористаною залишається така можливість, як вилізти на стіну, хоча тут стіни були заставлені примхливо витесаними меблями з численними гострими кутами і зазубринами, — раптом зовсім поряд із ним щось пролетіло, ледь чутно прошурхотівши, впало на підлогу і покотилося. Це було яблуко, а відразу за першим — наступне; від жаху Грегор заляк на місці; продовжувати біг не мало сенсу, бо батько вирішив перейти до бомбардування. Він наповнив свої кишені фруктами з тарілки на кресенсі і кидав яблуко за яблуком, не особливо цілячись. Ці невеличкі червоні яблука, ніби наелектризовані, котилися по підлозі і наштовхувалися одне на одне. Одне з яблук, кинуте впівсили, зачепило Грегора по спині, але не завдало шкоди. Але наступне, яке полетіло вслід попередньому, застрягло поміж хребцями Грегора; він хотів було повзти далі, ніби несподіваний жакликий біль можна було втихомирити зміною місця, але відчув себе настромленим на шпичак і розтягнувся, втрачаючи свідомість. Він встиг лише побачити, як відчинилися двері його кімнати, і попереду сестри, яка кричала, нетямлячи себе, поспіхом вибігла з дверей мати, вона була у самій сорочці, бо сестра роздягнула її, щоб їй легше дихалося і вона могла швидше отямитися, він бачив, як мати бігла до батька, і на ходу її розв'язані сестрою спідниці одна за одною опускалися на підлогу, вона добігла до батька, спотикаючись об спідниці, обійняла його, злившись з ним в одне ціле — і тут зір уже відмовив Грегорові — мати стиснула руки на скронях батька, благаючи не вбивати сина.

III

Важка травма, від якої Грегор страждав більше місяця — яблуко, яке ніхто не наважився витягти, і яке залишилося наочним доказом у його тілі, — здається, переконала навіть батька, що попри свою теперішню потворну подобизну Грегор все ще залишався членом сім'ї, з яким не можна поводитися як із ворогом, а навпаки, обов'язком усіх інших членів родини було проковтнути відразу і терпіти, просто терпіти.

Через своє поранення Грегор, мабуть, назавжди втратив колишню здатність пересуватися і тепер потребував доволі багато часу, щоб перетнути свою кімнату — ніби старий інвалід, а про повзання догори навіть і не думав, але за це він отримав, на його думку, цілком адекватне відшкодування у вигляді відчинених щовечора дверей до вітальні, за якими починав невідступно стежити уже за дві години до їхнього відчинення, тож, лежачи у темряві своєї кімнати, він міг, невидимий із вітальні, бачити усю сім'ю, зібрану за освітленим столом, чути їхні розмови, і все це за загальною згодою, не так, як раніше.

Щоправда, це були зовсім не такі жваві розмови, як колись, про які з тугою згадував Грегор, втомлено падаючи на вологі простирадла тісних готельних кімнаток. Тепер у вітальні майже завжди було дуже тихо. Батько здебільшого засинав у своєму кріслі відразу ж після вечері; мати і сестра цитькали одна на одну; мати, нахилена вперед, до світла, шила тонку білизну для модної крамниці; сестра, яка пішла працювати продавчиною, вечорами вчилася стенографії і французької, щоб спробувати у майбутньому знайти кращу роботу. Іноді батько прокидався і, вдаючи, що не дрімав, казав матері: «Як довго ти сьогодні знову шиєш!» — і знову засинав, а мати і сестра втомлено посміхалися одна одній.

З упертою наполегливістю батько відмовлявся навіть удома знімати свій службовий сурдут, і поки його шляфрок без ужитку висів у шафі, батько, повністю вбраний, дрімав на своєму місці, ніби постійно готовий до послуг, і лише чекав наказу начальника. Через це сурдут, який дістався йому і так не новим, втратив чистоту, попри всі

відчайдушні турботи матері і сестри, і Грегор часто цілими вечорами вдивлявся у цю вкриту плямами уніформу, яка відсвічувала старанно напуцтованими золотистими гудзиками, і в якій старий чоловік спокійно спав попри вкрай незручну позу.

Щойно годинник вибивав десяту, мати намагалася тихенько розбудити батька і переконати його перебратися в ліжко, бо у кріслі він не міг спати повноцінним сном, а це було йому необхідно, адже щоранку о шостій він виходив на службу. Але з притаманною йому впертістю, яка посилилася відтоді, як батько пішов на службу, він наполягав на тому, аби залишатися довше біля столу, і хоча постійно засинав, його все важче було переконати перейти з крісла до ліжка. Як не вмовляли його мати і сестра, він міг хвилин п'ятнадцять, заплющивши очі, повільно хитати головою на знак заперечення і не підводитися. Мати тягнула його за рукав, шепотіла на вухо ласкаві слова, сестра полишала свої завдання, щоб допомогти матері, але батько не здавався. Він ще глибше вгрузав у своє крісло. Аж коли обидві жінки, мати і сестра, хапали його попід руки, він розплющував очі і казав: «Ось таке моє життя. Такий у мене спокій на старості літ». І, спираючись на обох жінок, він підводився, важко, ніби це йому доводилося нести непосильну ношу, давав жінкам довести себе до дверей, там кивав головою, щоб вони йшли геть, і продовжував подальший шлях уже самостійно, поки мати і сестра поспіхом кидали свої заняття, мати — шиття, а сестра — перо, щоб побігти за батьком і допомогти йому лягти спати. Хто у цій запрацьованій і перевтомленій родині мав би час, щоб подбати про Грегора і дати йому щось більше, ніж найнеобхідніше? Витрати на домашнє господарство постійно скорочувалися; служницю довелося звільнити, щоранку і щовечора приходила велетенська кістлява жінка з білою шапкою волосся довкола голови, щоб виконувати найважчу роботу; усе інше робила мати попри те, що і так багато працювала як швачка. Довелося навіть продати прикраси, які мати і сестра раніше з великою радістю вбирали на свята та інші okazji; про це Грегор довідався одного вечора, коли обговорювали, скільки вдалося виручити за коштовності. Всі домашні постійно нарікали, що не можуть

виїхати з цього помешкання, яке стало занадто дорогим як на їхні теперішні статки, бо не уявляли, яким чином можна переселити Грегора. Але Грегор усвідомлював, що переїздові заважала не стільки турбота про нього, бо його у крайньому разі можна було перевезти у дерев'яному ящику з вентиляційними отворами; насправді домашніх від переїзду стримувала повна безнадійність ситуації і думка про те, що з ними трапилося нещастя, якого ніколи не траплялося ні з ким із родичів чи знайомих. Сім'я виконувала все, чого світ вимагає від бідних людей: батько носив сніданки дрібним банківським працівникам, мати сліпла над білизною чужих людей, сестра ходила туди-сюди за прилавком за наказами покупців, але на більше їх не вистачало. І рана на спині Грегора починала боліти ще більше, коли мати і сестра, відвівши батька у ліжко, поверталися, покидали роботу, сідали поряд, притулялися щокою до щоки, мати, показуючи рукою на кімнату Грегора, промовляла:

— Зачини двері, Грето.

І коли Грегор знову опинявся у темряві, у кімнаті поряд із ним жінки змішували докупи свої сльози, або застигали непорушно, вдивляючись у стіл очима без сліз.

Дні і ночі Грегор проводив майже без сну. Іноді він думав про те, що коли двері відчиняться знову, він, як і раніше, займеться справами сім'ї; у його думках після тривалої паузи знову з'являвся його шеф і управитель, комівояжери і молоді практиканти, тупуватий двірник, двоє-троє друзів із роботи, покоївка одного з провінційних готелів — милий нетривкий спогад, касирка із капелюшною крамницею, за якою він упадав серйозно, але надто мляво — усі вони перемішалися у його спогадах із геть чужими або давно забутими людьми, але замість того, щоб допомогти йому і його родині, всі вони виявлялися недоступними, і він радів, коли вони зникали з його спогадів. А потім він раптом геть втрачав бажання піклуватися про свою сім'ю, відчував лише лютю за те, що його так погано доглядають, і хоча він не уявляв, чого б йому хотілося, та і не відчував голоду, однаково планував, як би потрапити до комірчини з продуктами, щоб узяти там все, що йому належить. Тепер сестра більше не роздумувала довго над тим, що Грегорові смакує, а що — ні, вона бігала на робо-

ту вранці і після обіду, тож підсувала йому похапцем під двері ногою першу-ліпшу їжу, яку бачила перед собою, а ввечері змітала все у смітник, не зважаючи на те, чи страву з'їли, чи лише скуштували, чи, як це траплялося переважно, — взагалі не торкалися їжі. Прибирання у кімнаті, яке вона робила щовечора, важко було провести покvapніше. Уздовж стін тягнулися смужки бруду, то тут, то там лежали клубки пилуки і сміття. Спершу Грегор забивався в особливо брудні закутки, коли приходила сестра, щоб таким чином викликати у неї докори сумління. Але він міг би лежати там тижнями, це б ніяк не вплинуло на ситуацію; сестра добре бачила сміття і бруд, так само, як і він, але вирішила не чіпати його. Крім того, тепер у ній прокинулася особлива вразливість, і не лише у ній, а і в усіх решта домашніх, і вона хворобливо стежила за тим, щоб прибирання кімнати Грегора залишалось лише її обов'язком. Одного разу мати влаштувала у кімнаті Грегора генеральне прибирання, на яке їй довелося витратити чимало відер води — така кількість вологи, доречі, не сподобалася Грегору, і він, ображений і нерухомий, розтягнувся на дивані, — але кара для матері не забарилася. Увечері сестра зауважила зміни у кімнаті Грегора і побігла, страшенно ображена, до вітальні, де розпачливо заридала, попри те, що мати благально витягала їй назустріч руки — батько перелякано скочив зі свого крісла, і вони з матір'ю спершу безпорадно спостерігали за цією істерикою, але потім заметушилися; батько з правого боку докоряв матері за те, що вона не передала прибирання кімнати Грегора цілковито сестрі, сестра з лівого боку кричала, що їй, навпаки, ніколи більше не дозволять прибирати у кімнаті брата, а мати тим часом намагалася відтягнути батька у спальню, бо старий уже зовсім нетямився від розгублення і хвилювання; сестра, здригаючись у риданнях, тарабанила кулаками по столі, а Грегор голосно сичав від люті, дратуючись, що нікому з них не спало на думку зачинити двері і позбавити його цього галасу. Але навіть якщо замучена роботою сестра не опікувалася більше Грегором, як колись, а мати не могла її замінити, Грегор не залишався зовсім без нагляду. Адже була ще служниця. Ця стара вдова, яка вистояла найважче у своєму довгому житті завдяки сильному тілу,

не відчувала до Грегора відрази. Одного разу вона випадково відчинила двері до його кімнати і здивувалася, побачивши Грегора; той, хоча ніхто його не ганяв, відразу ж почав квапливо повзати туди-сюди, а служниця продовжувала стояти у проході дверей, склавши руки на грудях. Відтоді вона не забувала щоранку і щовечора прочиняти двері до його кімнати і зазирати всередину. Спершу вона ще кликала його до себе словами, які, мабуть, вважала лагідними: «Ходи-но сюди, гидкий жук!» або «Ви тільки подивіться на цього гівнюка!»

На такі звертання Грегор не реагував, залишаючись непорушно лежати на своєму місці, так, ніби дверей і не відчиняли. Краще би цій служниці звеліли щодня прибирати його кімнату замість того, щоб даремно його турбувати! Одного ранку, коли сильний дощ стукав по шибках, мабуть, уже на знак наближення весни, а служниця знову почала чіплятися до Грегора зі своїми образливими звертаннями, він так роздратувався, що посунув на неї, ніби з наміром напасти, хоча й рухався надто повільно і важко. Але служниця зовсім не злякалася, а просто взяла у руку перший-ліпший стілець неподалік від себе, і було ясно, дивлячись на те, як вона стоїть із розкритим ротом, що зачинить рот вона аж після того, як цей стілець опиниться у Грегора на спині.

— І що, далі не полізеш? — запитала вона, коли Грегор повернувся назад, і поставила стілець на місце.

Тепер Грегор майже нічого не їв. Лише коли він випадково проходив повз приготовану для нього страву, то задля забави брав до рота шматочки, годинам тримав у роті, а потім здебільшого випльовував. Спершу він думав, що це плачевний стан його кімнати не давав йому їсти, але якраз зі змінами у кімнаті він доволі швидко змирився. Поступово у домашніх виробилася звичка ставити у цю кімнату речі, які вони не знали, куди подіти, а таких речей було немало, бо одну з кімнат помешкання здали трьом чоловікам. Ці поважні чоловіки — усі троє були бородаті, як одного разу зауважив Грегор крізь щілину в дверях, — ретельно стежили за порядком не лише у своїй кімнаті, але і в усій квартирі, раз вони вже тут

оселилися, а особливо на кухні. Вони не терпіли непотрібного, а тим більше брудного мотлоху. А крім того привезли з собою чимало власних меблів. Через це багато речей стали зайвими, продати їх не вдалося би, а викинути також було шкода. Усі вони громадилися у кімнати Грегора. А також ящик для попелу і смітник із кухні. Служниця, яка постійно кудись квапилася, просто викидала все непотрібне до кімнати Грегора; на щастя, сам він бачив здебільшого лише предмет, який викидали і руку, що шпурляла його. Мабуть, служниця мала намір колись, якщо буде час і нагода, знову взяти звідси ці речі, або ж викинути їх усі одним махом, але насправді вони залишалися лежати там, куди їх закидали з першого разу, якщо їх не пересував Грегор, який повзав по всіх цих речах і совгав їх із місця на місце, спершу тому, що іншого простору для пересування у нього не було, а потім із усе зростаючим задоволенням, хоча після таких вправ він зазвичай був смертельно втомлений і сумний, і потім годинами знову лежав нерухомо.

Оскільки панове з винайнятої кімнати іноді вечеряли вдома, то час від часу двері вітальні вечорами залишалися замкненими, але Грегор із легкістю мирився із цим, іноді він не використовував навіть ті вечори, коли двері були відчинені, а просто лежав собі у найтемнішому кутку кімнати, хоча його домашні і не знали про це. Але одного разу панове вечеряли вдома, а служниця не зачинила двері до вітальні — вони залишилися відчиненими і тоді, коли увімкнули світло та сіли за стіл. Панове розмістилися на кріслах, на яких раніше сиділи батько, мати і Грегор, накрилися серветками, взяли у руки ножі і виделки. У дверях з'явилася мати з мискою м'яса у руках, за нею — сестра, яка несла картоплю. Їжа парувала. Панове схилилися над поставленими перед ними полумисками, ніби збиралися перевірити їжу, і справді один із них, той, що сидів посередині і виглядав на найбільш авторитетного, розрізав шматок м'яса на загальній тарілці, мабуть, аби перевірити, чи достатньо воно м'яке і чи не слід його відіслати назад, на кухню. Він залишився задоволеним, а мати і сестра, які в напруженні спостерігали за цією сценою, з полегшенням зітхнули і засміялися.

Сама родина їла на кухні. Але попри це батько, перш ніж піти до кухні, зайшов до вітальні і обійшов стіл, схилившись у поклоні з фуражкою в руці. Квартиранти підвелися і пробурмотіли щось собі у бороди. А потім, опинившись на самоті, вони вечеряли у цілковитому мовчанні. Грегорові здалося дивним, що зі всіх різноманітних звуків, які супроводжували трапезу, постійно виділявся звук зубів, які пережовували їжу, так ніби цим Грегору намагалися показати, що, аби їсти, потрібні зуби і що навіть найкращих щелеп для цього замало. «У мене є апетит, — стурбовано казав собі Грегор. — Але зовсім не на це. Ці люди їдять так багато, а я помираю!»

Саме цього вечора, — Грегор не чув такого раніше, — з кухні долинули звуки скрипки. Квартиранти уже повечеряли, середній витягнув газету, роздав двом іншим по сторінці, всі вони відкинулися назад у кріслах і закурили. Коли зазвучала скрипка, вони зацікавилися, підвелися і пішли навшпиньках до дверей передпокою, де зупинилися, штовхаючи один одного. Мабуть, із кухні їх почули, бо батько вигукнув:

— Можливо, панам не подобається гра? Ми можемо все припинити.

— Навпаки, — сказав середній пан, — ми хотіли запросити панну зайти до кімнати і грати тут, адже тут набагато затишніше і зручніше.

— Прошу! — крикнув батько, так, ніби це він був скрипалем.

Квартиранти повернулися назад до вітальні й чекали. Незабаром до них зайшов батько із пюпітром, мати з нотами і сестра зі скрипкою. Сестра спокійно підготувала все для гри; батьки ж, які ніколи раніше не брали пожильців, а тому зверталися до квартирантів надмірно ввічливо, не наважувалися сісти на власні крісла; батько сперся об двері, запихнувши праву руку поміж двома застібнутими гудзиками на мундирі; один із квартирантів запропонував матері сісти на крісло, і тепер вона опинилася далеко від усіх, у кутку, бо не наважилася пересунути крісло.

Сестра почала грати, батько і мати, кожен зі свого боку, уважно стежили за її рухами. Грегор, приваблений музикою, наважився підсунути трохи ближче, і його голо-

ва опинилася у вітальні. Він майже не дивувався, що останнім часом ставився до інших не так, як раніше, коли він пишався своєю уважністю. Але саме зараз він мав більше підстав ховатися, бо через пилюку, яка лежала всюди у його кімнаті і злітала в повітря від найменшого руху, він сам теж тепер був цілковито запилюжений; на спині і по боках у нього були нитки, волосини, рештки їжі, він носив усе це за собою; його байдужість до всього довкола була надто великою, щоб, як він робив колись, лягати на спину по кілька разів на день і тертися об килим. Але попри свій стан він не посоромився просунути трохи вперед по підлозі вітальні.

Зрештою, на нього ніхто і не звертав уваги. Сім'я перебувала цілком у полоні гри на скрипці, що важко було сказати про квартирантів — спершу вони, запихнувши руки в кишені, підійшли до пюпітра сестри надто близько, зазираючи їй у ноти, що мало би їй заважати, але незабаром, упівголоса перемовляючись, із опущеними головами відійшли до вікна, де залишалися стояти під стурбованим поглядом батька. Тепер і справді могло здатися, що вони розчарувалися у своєму сподіванні почути майстерну і цікаву скрипкову гру, і їм давно набридло те, що вони чули, тож тепер вони мовчки жертвували своїм спокоєм із самої лише ввічливості. Про їхнє роздратування особливо переконливо свідчило те, як саме вони випускали вгору сигарний дим із носів і ротів. Але попри все сестра грала чудово. Її обличчя було схилене набік, а очі уважно і сумовито стежили за рядами нот. Грегор проповз іще далі вперед і притиснув голову до підлоги, щоб мати змогу зустрітися з нею поглядом. Чи справді він був твариною, якщо музика так хвилювала його? Йому здавалося, що він бачить шлях до такої бажаної і незнаної йому їжі. Він вирішив проповзти аж до сестри, потягнути її за сукню і натякнути таким чином, що вона могла би приходити зі своєю скрипкою до його кімнати, бо ніхто не цінує її гру так високо, як він. Він не хотів випускати її зі своєї кімнати, принаймні доти, доки сам живий; нехай його страхітлива подобища врешті стане йому в пригоді; він хотів опинитися одночасно у дверях усіх кімнат і відбиватися від усіх нападників разом; але сестра повинна залишитися з ним добровільно, а не

примусово, нехай вона сяде біля нього на диван, схилить до нього вухо, і він зізнається їй, що збирався послати її вчитися до консерваторії, і що, якби не нещастя, яке з ним трапилося, то ще на Різдво — Різдво, здається, уже минуло? — він сказав би про це всім, не зважаючи ні на які протести. Після такого зізнання сестра вибухнула би плачем, а Грегор дотягнувся би до її плеча і поцілував у шию, яку вона, відколи почала ходити на службу, не закривала ні комірцем, ні стрічками.

— Пане Замза! — вигукнув середній квартирант до батька і мовчки, без жодного слова, показав пальцем на Грегора, який повільно просувався вперед. Скрипка замовкла, середній квартирант засміявся, спершу просто похитав головою і підморгнув своїм друзям, а потім знову подивився на Грегора. Батько вирішив, що перш ніж вигнати Грегора, треба заспокоїти квартирантів, хоча вони і не були перелякані, навпаки, здавалося, Грегор розважив їх значно більше, ніж гра на скрипці. Батько поквапився до них із розпростертими обіймами і змусив відступати до їхньої кімнати, водночас закриваючи своїм тілом Грегора. І тепер вони справді трохи розізлилися, невідомо, щоправда, від чого — від батькової поведінки чи від несподіваного відкриття, що вони мають такого сусіда по кімнаті. Вони вимагали від батька пояснень, махали руками, смикали себе за бороди і надто повільно рухалися до своєї кімнати. За цей час сестра встигла оговтатися від розгубленості через раптово перервану гру, постоявши трохи непорушно з опущеними вниз руками, які тримали скрипку і смичок, і продовжуючи дивитися в ноти, так, ніби вона все ще грала; тепер вона опанувала себе, поклала інструмент на коліна матері, яка сиділа у кріслі і марно намагалася позбутися нападу задухи, її легені інтенсивно працювали; сестра пішла до сусідньої кімнати, куди все швидше наближалися квартиранти під тиском батька. Було видно, як її умілі руки змушували покривала і подушки злітати догори, і складати в акуратні купки. І ще до того, як квартиранти зайшли до кімнати, вона приготувала їм постіль і вислизнула в коридор. Батько, здається, знову цілковито втратив контроль над собою і у нападі своєї впертості геть забув про повагу, яку слід було виявляти до квартирантів. Він усе наступав і

наступав, аж поки у дверях кімнати середній пан не тупнув ногою і таким чином не зупинив нарешті батька.

— Я хочу заявити, — сказав він, підняв руку і пошукав поглядом матір і сестру, — що у зв'язку з жадливими умовами у цій сім'ї і цьому помешканні, — тут він різко сплюнув на підлогу, — я негайно відмовляюся від кімнати. І, ясна річ, не збираюся нічого платити за дні, які я тут прожив, а навпаки, ще подумаю, чи не вимагатиму від вас, — і, повірте мені, я зможу легко довести свою правоту, — певного відшкодування.

Він замовк і озирнувся довкола, ніби чекав на щось. І справді, обидва його товариші відразу ж заговорили:

— Ми також негайно відмовляємося.

Після цього він натиснув на клямку і зачинив двері зі стуком.

Батько, перебираючи руками у повітрі, дійшов до свого крісла і впав у нього, це скидалося на його звичне щовечірнє засинання у кріслі, але судячи з того, як сильно хиталася його голова, яка ніби втратила опору, він точно не спав. Грегор продовжував увесь цей час лежати на тому ж місці, на якому його зауважили квартиранти. Розчарування через невдачу його плану, а можливо, і слабкість через тривале голодування, унеможливили йому пересування. Він був певен, що за мить усе звалиться на нього, і просто чекав. Його не лякала навіть скрипка, яка випала з тремтячих рук матері і вдарилася об підлогу із гучним звуком.

— Любі мої батьки, — сказала сестра і для підсилення своїх слів стукнула кулаком по столі, — так далі тривати не може. Якщо ви цього не бачите, то бачу я. Я не хочу називати цю потвору іменем мого брата, тому просто скажу: ми повинні спробувати позбутися його. Ми зробили все, що у людських силах, ми доглядали за ним і терпіли його, тож я думаю, ніхто тепер не зможе нічим нам дорікнути.

— Вона тисячу разів має рацію, — сказав батько сам до себе.

Мати, яка і досі не віддихалася, кашляла, вирячивши очі і закриваючи рота рукою.

Сестра поквапилася до матері і торкнулася її чола. Батькові, здається, під впливом слів сестри, щось спало на

думку, він випростався, бавлячись своєю фуражкою між тарілками, які залишилися стояти на столі після вечері квартирантів, і дивився на застиглого нерухомо Грегора.

— Ми повинні спробувати позбутися його, — сказала сестра, звертаючись лише до батька, бо мати не чула нічого, окрім свого кашлю, — бо все це зведе вас обох у могилу, я вже бачу, як це буде. Якщо вже всі ми повинні так тяжко працювати, то принаймні вдома не маємо терпіти таких мук. Я вже також не маю більше сил, — і вона так сильно заридала, що сльози намочили обличчя матері, яка механічно стирала їх руками.

— Дитино, — звернувся до неї співчутливо і з підкресленим розумінням батько, — але що нам зробити?

Але сестра лише знизала плечима, демонструючи розгубленість, яка охопила її на зміну рішучості, що її сестра відчувала, коли плакала.

— Якби він хоча би розумів нас, — сказав батько напівпитально; сестра, не припиняючи плачу, різко махнула рукою на знак, що про це навіть думати марно.

— Якби він нас хоча би розумів, — повторив батько і, заплющивши очі, розділив переконаність сестри у тому, що це неможливо, — тоді з ним якось можна було би домовлятися. Але так...

— Нехай забирається геть! — вигукнула сестра, — це єдиний спосіб, тату. Ти просто повинен позбутися думки про те, що це — Грегор. Наше найбільше нещастя полягає якраз у тому, що ми так довго вірили у це. Але як це може бути Грегор? Якби це справді був він, то давно би зрозумів, що люди не можуть жити разом із такою твариною, і пішов би геть добровільно. Тоді у нас більше не було би брата, але ми могли би жити далі і берегти честь його пам'яті. А так нас переслідує ця тварюка, проганяє геть квартирантів, явно намагається зайняти усю квартиру і виселити нас ночувати на вулицю. Ти тільки подивися, батьку, — раптом скрикнула вона. — Він знову за своє!

І перелякана з незрозумілих Грегорові причин сестра навіть покинула матір, буквально відштовхнувшись від крісла, ніби була готова радше пожертвувати матір'ю, ніж залишатися поблизу Грегора; Грета поспішила сховатися

за батьком, а той, збурений її поведінкою, також підвівся і підняв руки, ніби збираючись захищати сестру.

А при цьому Грегор і в думці не мав когось лякати, а тим більше сестру. Він просто почав повертатися, щоб повзти назад, у свою кімнату, а це справді відразу ж кидалося в очі, бо через свій хворобливий стан він змушений був під час особливо складних поворотів допомагати собі головою, піднімаючи її по кілька разів підряд і стукаючи нею об підлогу. Він зачав подих і озирнувся. Здається, його добрі наміри зрозуміли; і це був лише миттєвий переляк. А тепер усі мовчки дивилися на нього із сумом. Мати лежала у своєму кріслі, витягнувши і поклавши одну на одну ноги, від втоми у неї злипалися очі; батько з сестрою сиділи поряд, сестра обійняла батька рукою за шию.

«Мабуть, мені уже можна повернутися», — подумав Грегор і знову почав свою роботу. Він не міг стримати сопіння від великого напруження і змушений був час від часу зупинятися, щоб перепочити. Зрештою, ніхто його і не квапив, він рухався, як сам хотів. Щойно він завершив обертання, відразу ж почав рухатися вперед. Він здивувався, як далеко йому доведеться повзти до його кімнати і не міг збагнути, як йому вдалося нещодавно подолати той самий шлях майже непомітно, адже він так ослаб. Він зосередився лише на тому, щоб якомога швидше повзти і не помітив, що ніякі слова і вигуки домашніх більше йому не заважають. Вже аж на порозі дверей він повернув голову, не цілком, бо шия його задерев'яніла, але зміг побачити, що ззаду за ним нічого не змінилося, лише сестра підвелася зі свого місця. Його останній погляд упав на матір, яка заснула.

Щойно він опинився всередині своєї кімнати, як двері похапцем зачинили, закрили на засув і на ключ. Грегор так злякався від цього раптового шуму позаду себе, що у нього підкосилися лапки. Це сестра так поспішала замкнути двері. Вона завчасу підвелася і лише чекала навстоячки, потім швиденько стрибнула вперед, Грегор навіть не почув її кроків; а потім вона вигукнула, звертаючись до батьків і повертаючи ключ у замок:

— Нарешті!

«А що тепер?» — запитав сам себе Грегор і озирнувся довкола у цілковитій темряві. Незабаром він зробив відкриття, що більше не може поворухнутися. Він не здивувався, радше йому здалося неприроднім те, як він раніше міг пересуватися на цих і справді надто тонких ніжках. А загалом він почувався досить спокійно. Він відчував біль у всьому тілі, але біль усе слабшав і слабшав, здавалося, незабаром він минеться взагалі. Він уже майже не відчував зігнилого яблука у себе в спині і запалення довкола рани, вкритого м'якою пилюкою. Про свою сім'ю він згадував із любов'ю і зворушенням. Його переконаність у тому, що йому слід зникнути, була, мабуть, ще більш непохитною, ніж упевненість його сестри. У цьому стані спустошення і спокійних роздумів він перебував, аж поки годинник на вежі не пробив третю. Він ще побачив, як за вікном все почало світлішати. А потім його голова мимоволі опустилася на підлогу і з його вуст злетіло ледь чутне останнє зітхання.

Коли рано-вранці прийшла служниця, — вона завжди поспішала і голосно грюкала дверима, не звертаючи уваги на численні прохання так не робити, тож після її приходу в домі вже неможливо було спати, — то, як завжди, зазирнула до Грегора, але спершу не помітила нічого особливого. Вона подумала, що він спеціально лежить нерухомо і вдає ображеного; вона не сумнівалася, що він здатен на хитрощі. Оскільки у неї в руці якраз була довга мітла, вона спробувала полоскотати Грегора, залишаючись у дверях. Коли він не відреагував і на це, вона розізлилася і штовхнула сильніше, аж коли його тіло без жодного опору зсунулося з місця, вона споважніла. Збагнувши справжній стан речей, вона широко розплющила очі, присвиснула, але не затрималася довго на місці, натомість різко відчинила двері спальні і крикнула в темряву:

— Ви тільки подивіться, воно здохло; ось воно лежить, зовсім здохле!

Подружжя Замза сиділо у ліжку і намагалося оговтатися від переляку через несподівану появу служниці, сказане нею вони зрозуміли не відразу. Після того пан і пані Замза похапцем вилізли з ліжка, пан Замза накинув ковдру на

плечі, пані Замза вийшла у самій нічній сорочці, так вони з'явилися у кімнаті Грегора. У цей час відчинилися і двері вітальні, де спала Грета, відтоді, як вони поселили у себе квартирантів; вона була повністю вбрана, так, ніби і не лягала спати, її бліде обличчя теж підтверджувало це припущення.

— Помер? — запитала пані Замза і подивилася на служницю, хоча могла це перевірити й сама або навіть побачити так, без жодної перевірки.

— Я ж про це і говорю, — сказала служниця і на доказ знову посунула труп Грегора мітлою уперед. Пані Замза зробила такий рух, ніби хотіла стримати мітлу, але так і не зробила цього.

— Ну що ж, — сказав пан Замза, — тепер ми можемо подякувати Богові.

Він перехрестився, а за ним і усі три жінки. Грета, яка не відводила очей від трупа, сказала:

— Ви тільки подивіться, який він худий. Він уже так давно нічого не їв. Усі страви, які я приносила йому, залишалися неторкнутими.

І справді, тіло Грегора було зовсім сухим і пласким, це стало помітно аж тепер, коли він більше не стояв на своїх ніжках і коли ніщо більше не відволікало увагу.

— Ходімо, Грето, на хвильку до нас, — сказала пані Замза з вимученою посмішкою, і Грета пішла слідом за батьками до їхньої спальні, постійно озируючись назад, на тіло. Служниця зачинила двері кімнати і відчинила вікно. Незважаючи на ранню годину, повітря уже було теплим. Надворі був кінець березня.

Зі своєї кімнати вийшли квартиранти і почали озиратися у пошуках сніданку, про них усі забули.

— Де сніданок? — похмуро запитав служницю середній квартирант.

Але вона притулила палець до вуст і мовчки покликала чоловіків поспішними жестами, щоб вони слідом за нею зайшли до кімнати Грегора. Вони зайшли і стали довкола тіла Грегора, тримаючи руки в кишенях поношених сурдутів, у кімнаті було вже зовсім світло.

Тут відчинилися двері спальні, і з них вийшов пан Замза у своєму мундирі, з одного боку попід руку його дружина,

з іншого — донька. Усі були заплакані; Грета притискала обличчя до батькової руки.

— Негайно йдіть геть із мого помешкання! — сказав пан Замза і показав на двері, не відпускаючи від себе жінок.

— Що ви маєте на увазі? — здивовано спитав середній пан і солодково посміхнувся.

Двоє інших тримали руки за спинами і постійно потирили їх одна об одну, ніби у радісному сподіванні великої сварки, яка неодмінно завершиться для них із користю.

— Я маю на увазі те, що говорю, — відповів пан Замза і разом із обома своїми супутницями рушив на квартиранта.

Той спершу стояв нерухомо і дивився у підлогу, здавалося, що у його голові все перелаштовується і впорядковується наново.

— Тоді ми підемо, — сказав він, подумавши, і подивився на пана Замзу так, ніби у своєму раптовому нападі нерішучості потребував дозволу навіть на таке рішення. Пан Замза кілька разів коротко кивнув йому, витріщивши очі. Після цього квартирант справді широкими кроками рушив до передпокою, обидвоє його друзів, які вже більше не потирили долоні і мовчки прислухалися до розмови, поспішили за ним, підстрибуючи, ніби боялися, що пан Замза зайде у передпокій і відділить їх від вожака. У передпокої усі троє квартирантів зняли свої капелюхи з вішаків, витягли ціпки з підставки, мовчки вклонилися і вийшли з помешкання. У пориві якоїсь необгрунтованої, як з'ясувалося, недовіри пан Замза разом із трьома жінками вийшов за ними на сходовий майданчик; спершись на поручні сходів, вони спостерігали, як троє чоловіків виходили з будинку, повільно, але неухильно спускаючись довгими сходами, зникаючи за поворотом сходів на кожному поверсі, а за кілька хвилин знову з'являючись у полі зору; і що глибше вони спускалися, то меншою ставала цікавість до них родини Замза, а коли спершу їм назустріч, а потім, розминувшись із ними, нагору почав підійматися гордо виструнчений м'ясник із ношею на голові, пан Замза разом із жінками покинув сходи і усі, ніби з полегшенням, повернулися назад у квартиру.

Вони вирішили присвятити сьогоднішній день відпочинкові і прогулянці; вони не лише заслуговували таку пе-

перву в роботі, а і негайно її потребували. Тож вони сіли за стіл і почали писати три пояснювальні записки, пан Замза своїй дирекції, пані Замза — своєму працедавцю, а Грета — своєму начальнику. Під час писання зайшла служниця, щоб сказати, що вона йде геть, бо її ранкова робота завершена. Усі троє спершу просто кивнули, не дивлячись угору, а коли зауважили, що служниця так і не пішла, роздратовано глянули на неї.

— Ну? — запитав пан Замза.

Служниця, посміхаючись, стояла у дверях із таким виглядом, ніби має повідомити родині про якийсь величезне щастя, але зробить це тільки, якщо її детально розпитуватимуть. Перо страуса стирчало на її капелюхові майже вертикально і хиталося в усі боки, пан Замза дратувався через це відколи вона почала працювати у них.

— То що ви хотіли? — запитав пан Замза, якого служниця поважала найбільше у сім'ї.

— Ну, значить, — відповіла служниця, доброзичливий сміх заважав їй говорити, — якщо ви про те, щоб прибрати те, що там, у сусідній кімнаті, то можете не турбуватися. Уже все зроблено.

Пані Замза і Грета нижче схилилися над своїми листами, ніби збиралися писати далі; пан Замза, який помітив, що служниця збирається все описати детально, рішуче зупинив її, витягнувши руку. А оскільки їй не дали розповіді, то вона пригадала собі, що дуже поспішає, і явно ображено вигукнула: «Всім вітання!», стрімко розвернулася і вийшла з квартири, жахливо грюкнувши дверима.

— Увечері вона буде звільнена, — сказав пан Замза, але не отримав жодної відповіді ні від своєї дружини, ні від доньки, бо служниця, здається, порушила їхній спокій, який вони з такими труднощами відновлювали. Вони підвелися, підійшли до вікна і стояли там, обійнявшись. Пан Замза обернувся у своєму кріслі до них і якийсь час спостерігав за ними. А потім вигукнув:

— Ну ходіть же. Облиште все старе. І зверніть врешті увагу на мене.

Жінки відразу ж послухалися, поквапилися до нього, ласкаво заусміхалися і швидко завершили свої листи.

Потім усі троє разом вийшли з квартири, вони не робили цього вже багато місяців, і поїхали трамваем за місто. Вагон, у якому, крім них, ніхто не їхав, був залитий теплим сонцем. Зручно розташувавшись у кріслах, вони обговорювали свої плани на майбутнє, і виявилось, що усе було не так і погано, якщо розібратися, бо усі три їхні роботи, про що вони раніше не питали одне одного, виявилися доволі зручними і чимало обіцяли в перспективі. Найбільш суттєве і моментальне покращення їхнього становища могла принести зміна помешкання; вони збиралися винайняти меншу і зручнішу квартиру, яка була би розташована ближче до роботи, ніж та, в якій вони мешкають зараз і яку вибрав іще Грегор. Поки вони розмовляли, панові і пані Замза майже водночас впало у вічі те, як розцвіла останнім часом їхня донька, яка тепер з хвилини на хвилину ставала все жвавішою, незважаючи на всі труднощі, які робили її щоби блідими, вона перетворилася на вродливу і спокливу дівчину. Вони замовкли і, обмінюючись самими лише поглядами, одночасно подумали про те, що настав час підшукати для неї гарного чоловіка. І ніби на підтвердження їхніх нових мрій і добрих намірів, у кінці поїздки донька першою встала і випростала своє юне тіло.

ГОЛОДОМАЙСТЕР

ПЕРШЕ ГОРЕ

Один цирковий гімнаст, — а всі ж добре знають, що вправи на трапеції, виконувані під самим куполом великих цирків, — найскладніше з усіх доступних людині вмій, — спершу прагнучи сягнути досконалості, а згодом корячись неблаганній силі звички, надумав так улаштувати своє життя, щоб увесь час, день і ніч, поки циркові не треба переїздити, zostаватися на трапеції. Всі його, зрештою, дуже скромні потреби задовольняли служники, що, міняючи один одного, чатували внизу і в посуді, для цього й зробленому, подавали нагору й опускали все необхідне. Довколишнім такий спосіб життя не завдавав якогось великого клопоту, трохи заважало тільки те, що під час виконання решти номерів програми годі було приховати, що гімнаст залишався нагорі, і, дарма що той сидів якнайсумирніше, глядачі від часу до часу поглядали на нього. Але дирекція вибачала це гімнастові, то був незрівнянний, неперевершений артист. Звичайно, зважали й на те, що він так живе не з примхи, а тільки заради щохвилинних тренувань, аби досконало володіти своїм мистецтвом.

А втім, нагорі було цілком стерпно, а влітку, коли навколо всього купола відчинялися вікна і разом із свіжим

повітрям у морок приміщення потужно вливалось сонячне проміння, навіть гарно. Щоправда, гімнаст майже не спілкувався з людьми, — лиш іноді мотузяною драбиною до нього вибирався колега-гімнаст, і вони розмовляли, посідавши на трапецію й зіпершись на линви; часом крізь відчинене вікно кількома словами з ним перекидався робітник, що лагодив дах, або, перевіряючи аварійне освітлення верхньої Галереї, кілька шанобливих, але малозрозумілих фраз йому гукав пожежник. А загалом його ніхто не турбував, і який-небудь службовець, пополудні ненароком заблукавши до порожнього цирку, спантеличено дививсь, як на майже недосяжній для ока висоті, навіть не здогадуючись, що його хтось бачить, на трапеції вправляється або відпочиває гімнаст.

І отак жив би собі гімнаст без ніякого клопоту, якби не минучі й украй прикрі для нього переїзди з місця на місце. Щоправда, імпресарію дбав, аби на жодну зайву хвилину не подовжити гімнастових страждань: для поїздок через місто використовували спортивний автомобіль, який по змозі вночі або вранці, коли ледь сіріло, мчав безлюдними вулицями з найвищою, та однак замалою для гімнастової нетерплячки швидкістю; коли ж їхали залізницею, гімнастові надавали ціле купе, де він, намагаючись хоч якось, дарма що жалюгідно, заступити свій звичний спосіб життя, подорожував на багажній полиці; в місті, куди цирк мав приїхати на гастролі, задовго до прибуття гімнаста в театральній залі вже підвішували трапецію, відчиняли навстіж усі двері, звільняли всі переходи, — і найкращою в житті імпресарію була мить, коли гімнаст ставив нарешті ногу на мотузяну драбину і, як оком змигнути, злітав угору і знову вже висів на трапеції.

Та хоч як тішили імпресарію переїзди, вони щоразу завдавали йому ще й жалю, бо, як не зважати на все інше, неодмінно роз'ятрювали гімнастову душу.

Одного разу вони їхали вдвох у поїзді, і гімнаст, лігши на багажну полицю, замріявсь, а імпресарію притулився до шибки й читав книжку. Раптом він почув, що його стиха гукнули, і мерщій відірвався від сторінки. Кусаючи губи, гімнаст проказав, що для вправ йому треба мати не одну, як раніше, а дві трапеції, повішені поряд. Імпресарію з цим

одразу ж погодився. Проте гімнаст, немов не надавши ваги згоді імпресарію й почувши натомість заперечення, сказав, що надалі він ніколи й за жодних обставин не виступатиме на одній трапеції. Уявивши, що це таки може статися, він аж затрусився. Збентежений і занепокоєний імпресарію знову потвердив свою цілковиту згоду, мовляв, дві трапеції краще, ніж одна, і таке додаткове устаткування дасть навіть вищі прибутки, бо ж на ньому можна виробляти куди різноманітнішу продукцію. І тут гімнаст раптом заплакав. На смерть перелякавшись, імпресарію скочив на ноги, питаючи, що сталося, і, не почувши відповіді, заліз на лаву, погладив артиста і притулив його обличчя до свого, тож йому по щоках потекли гімнастові сльози. Але тільки після численних запитань і ласкавих слів гімнаст, ридуючи, нарешті здобувся на відповідь: «Мати в руках лиш одну перекладину — хіба так можна жити!» Імпресарію зразу стало легше заспокоювати артиста, він пообіцяв, що вже на наступній станції зателеграфує про дві трапеції до міста, де гастролюватиме цирк, дорікав собі, що так довго змушував гімнаста працювати на одній трапеції, дякував йому і хвалив за те, що він нарешті звернув його увагу на цей недогляд. Мало-помалу імпресарію врешті-решт пощастило заспокоїти гімнаста, і він знову міг притулитися до шибки. Але в його душі спокою вже не було, з тяжким серцем він поверх книжки крадькома поглядав на артиста. Якщо одного разу його стали гнітити такі думки, то чи не буде їх і далі? Чи не посиляться вони згодом? Чи не загрожують життю цього великого артиста? І тут імпресарію здалося, ніби він справді бачив, як під час начебто спокійного сну, яким закінчився плач, на гладенькім дитячій чолі гімнаста прорізалась перша зморшка.

ЖІНОЧКА

Ця жіночка, хоч і струнка від природи, все ж туго шнурується; я завжди бачу її в тому самому сіро-жовтому, немов пофарбованому під дерево вбранні, оздобленому чи то китичками, чи то підв'язаними гудзичками тієї ж барви; капелюха вона не носить, і її біляві зачесані коси лежать рівно, дарма що здається, ніби вони розпушені. Попри

туге шнування її рухи нескуті, і ту нескутість вона ще й залюбки виставляла на очі: бралася в боки й одним рухом несподівано швидко повертала груди і плечі праворуч або ліворуч. Враження, яке справляли на мене її руки, я передам, лише сказавши, що я ні в кого не бачив рук, де б кожен палець так надміру виразно відокремлювався від решти пальців, як у неї. А проте її руки не мали ніяких анатомічних особливостей і були цілком нормальні.

Так-от, ця жіночка вельми невдоволена мною, завжди чимось дорікає мені, я завжди немов чиню їй кривду, дратую її на кожному кроці; якби моє життя поділити на щонайменші частки і про кожную часточку можна було судити окремо, то, звичайно, її злостила б кожнісінька. Я зчаста замислювався, чому я її так дратую: може, через те, що все в мені суперечило її уявленням про красу, її почуттю справедливості, її звичкам, уподобанням і надіям, бо ж є природи цілком протилежні одна одній, — тільки чому це завдає їй стільки страждань? Адже нас нічого не пов'язує і їй нема чого перейматися мною. Їй лише слід уважати мене за зовсім чужого, бо я й справді чужий їй, не заперечую, і радів би, якби став чужим і для неї; слід забути про моє існування, бо я ніколи не докучав і не докучати-му їй, — отоді вочевидь минуться будь-які прикрощі. Щоправда, й мене тяжко засмучує її поведження, хоч я не криючись визнаю, що всі мої переживання — ніщо проти її страждань. При цьому я цілком усвідомлюю, що ті муки породжені не любов'ю: жіночка й нітрохи не прагне щиро сприяти моему вдосконаленню, бо все те, що вона закидає мені, аж ніяк не могло б перешкодити моїм успіхам. Проте мої успіхи її теж не обходять, вона дбає лише про особисті інтереси, прагне помститися за муки, яких я їй завдаю, і вберегтися від страждань, які я можу заподіяти їй у майбутньому. Я вже раз був пробував натякнути їй на те, як найкраще можна покласти край цій безупинній люті, але саме тим так розгнівив її, що відтоді більше ні на що не наважувався.

Звісно, я й сам, коли ваша ласка, трохи в усьому завинив, бо, хоча жіночка мені геть чужа і пов'язують нас тільки прикрощі, яких я їй завдаю, чи, радше, прикрощі, яких через мене вона завдає собі, я не мав би бути байдужим і не

помічати, що вона не тільки дратується, а й справді зазнає мук. Від часу до часу і дедалі частіше до мене доходять вістки, ніби вранці вона знову була бліда, невиспана, майже не могла працювати, голова їй розколювалася від болю, і цим жіночка завдавала клопоту своїм рідним, вони снували всілякі здогади, марно намагаючись з'ясувати причину її немочі. Тільки я знаю оту причину: це давня і щоразу нова дратливість. Правда, я не поділяю занепокоєння її родичів: вона міцна і здорова, а хто здужає так злоститися, той, безперечно, може впоратись і з наслідками злоби; я навіть підозрював, що вона — принаймні почасти — тільки вдає страждання, аби спрямувати на мене підозри довколишніх. Жіночка надто горда, щоб відверто признатися, ніби моє існування завдає їй мук; звертатись до людей по допомогу вона б уважала за приниження і тому відчуває до мене саму огиду, непогамовну, щоразу підживлювану огиду; їй було б надто соромно розказати людям про свої нечисті почуття. Та все ж їй просто несила мовчати, вона не витримує того неперервного гніту. Вдавшись до жіночих хитрощів, вона обрала середній шлях: мовчить, а на суд громадськості виносить лише зовнішні ознаки потаємних страждань. Жіночка, може, навіть сподівається, що люди колись таки добре придивляться до мене, постане загальне й неприховане обурення і своєю силою та одностайністю остаточно й без вороття засудить мене суворіше і швидше, ніж її відносно слабша особиста лють; тоді б вона відступилася, відітхнула і, нарешті, дала б мені спокій. Що ж, коли в неї справді такі надії, вона помиляється. Люди не візьмуть на себе її ролі й ніколи — навіть роздивившись мене в лупу — не звинуватять мене так тяжко. Я не такий уже непотріб, як гадає вона, просто не хочу хвалитися, та ще й з цієї нагоди; навіть якщо з мене й не дуже багато користі, то, звісно, мені не колють очі її відсутністю взагалі; непотребом я видаюся лише їй, її очі аж біліють з люті, але когось іншого переконати в цьому вона нездатна. То, може, я даремно непокоюсь? Ні, аж ніяк, бо коли справді з'ясується, що вона майже хвора через моє поведження, і який-небудь перехожий, а саме — найзавзятіший пліткар, підійде досить близько і це помітить або принаймні вдасть, ніби помітив, і нас обступлять люди, питаючи, чому я

своєю непоправністю мучу нещасну жіночку, чому заганяю її в могилу і коли ж я нарешті, взявшись за розум і проїнявшись простим людським співчуттям, угамуюсь, — ох і важко буде мені відповісти! І чи варто мені казати, ніби я не дуже вірю в ті хворобливі симптоми, і породжувати неприємне враження, мовляв, я, прагнучи вигородити себе, звинувачую іншу людину, та ще й так безсоромно? Чи можна мені одверто признатися, що я, навіть якби вірив, що вона справді хвора, не мав би й найменшого співчуття, бо ця жінка мені чужа і взаємини, які існують між нами, визначаються нею і є, власне, лише її особистим ставленням? Я не хочу сказати, що мені не повірять, людям, радше, нема чого мені вірити чи не вірити, їм не під силу виробити свої певні судження; вони недбало прослухають мою відповідь щодо слабкої, хворовитої жінки і поставляться до мене вкрай неприхильно. Хоч би що я казав, поперек дороги мені б неодмінно ставала людська нездатність утриматись від підозр про кохання у випадках, подібних до мого, дарма що ясніше, ніж день, що кохання нема і навіть якби воно було, то кохав би не я; може, я б і справді захоплювався гострим розумом і невтомністю зусиль цієї жінки, якби не те, що саме ці її переваги дошкуляли мені найдужче. Хай там як, я теж не помічаю, щоб вона ставилась до мене хоч трохи по-дружньому: в цьому вона послідовна і щира і на цьому ґрунтується моя остання надія: розробляючи свої воєнні плани, вона навіть не припускає, що можна бодай на мить прикинутись товариською. Але в таких питаннях люди цілком тупі, вони не змінять своєї думки і таки осудять мене.

Отже, мені зостається, зрештою, тільки вчасно, перше ніж утрутиться світ, так змінитися, щоб я не те що погамував гнів маленької жіночки, — це немислимо, — а трохи пом'якшив його. Щоправда, я часто запитував себе: невже мій теперішній стан так задовольняє мене, що я зовсім не хочу порушити його, і чи не можна трохи змінитися й самому, керуючись не усвідомленням необхідності тих змін, а лише прагненням уласкавити жінку? Не без клопоту і зусиль я щиро намагався змінитись, і це мене навіть задовольняло й майже тішило; через те, що деякі зміни були дуже очевидні, я намагався не привертати до них уваги

жіночки, бо такі речі вона помічала раніше за мене і зразу запідозрила б, що в мене є якісь наміри; проте успіху мені не судилося. Та й хіба можна було його досягнути? Як я тепер бачу, її невдоволення мною — принципове, і воно ніяк не може пощезнути, навіть коли щезну я сам: приміром, якби жіночка зачула, що я наклав на себе руки, то б шаленіла з люті. Все ж я їй уявити не можу, щоб ця тямковита жінка не бачила так ясно, як і я, марності своїх зусиль і моєї невинності, моєї нездатності попри якнайщиріші намагання задовольнити її вимоги. Звичайно, вона бачить, але, войовнича від природи, в шаленстві боротьби забуває про це, а моя нещаслива доля, яку я однак змінити не можу, бо ж вона дається лише раз, полягає в тому, що я кожного, хто нетямиться, прагну стиха застерегти. Отже, ясно, що ми ніколи не порозуміємось. Щоразу, вийшовши з дому й повнячись радістю перших ранкових годин, я бачу спохмурніле через мене обличчя, понурі, надуті губи, гострий погляд, який, ще й не глянувши на мене, все вже знає, і який, хоч як швидко я йду, неодмінно упреться в мене, бачу гіркий усміх, що проліг борозною на майже дівочім личку, благальне звертання до небес, бачу, як жіночка береться в боки, щоб міцніше стояти, і блідне й тремтить від обурення.

Нарешті, хоч загалом уперше, відколи мене вразили й приголомшили наші такі дивні взаємини, я легесенько — побіжно, стиха, кількома словами — натякнув про них своєму приятелеві; тільки трішечки відхилившись від правди, розказав йому все, хоча, по суті, події, про які я говорив, майже не позначалися на мені. Дивно, що приятель, навіть не дослухавши до кінця, став тлумачити все по-своєму, затявся й уперто відкидав усі мої заперечення. Але набагато дивніше те, що він значно все недооцінював, бо серйозно порадив мені вирушити в подорож. Якоїсь дурнішої поради навіть годі придумати: адже справа дуже проста, і кожен, підступивши ближче, це побачить; однак не така вже й проста, щоб моїм від'їздом уладналося все чи принаймні найважливіше. Навпаки, мабуть, саме від'їзду мені слід стеретися; якщо взагалі мені й треба дотримуватись певного плану, то принаймні такого, що не виводив би наших взаємин за теперішні вузькі межі, не привертав

уваги громадськості, отже, слід бути спокійним, як і зараз, та уникати будь-яких великих, рішучих змін, спричинених саме цими обставинами, тобто мені не слід ні з ким про це розмовляти — не тому, що тут криється якась небезпечна таємниця, а тому, що це незначна, суто приватна справа, тож їй легко самому дати раду і нехай вона зостається приватною й надалі. Саме через це мені й згодилась приятелька порада: він, не сказавши мені чогось нового, зміцнив мої погляди.

Та коли над цією справою замислитись глибше, то виходить, що зміни, яких нібито зазнає стан речей із плином часу, не змінюють насправді самих речей, оскільки ці зміни є розвитком моїх поглядів на ті речі, а мої погляди почасти стають спокійніші, гідніші чоловіка, ближчі до суті, а почасти внаслідок неослабного впливу невпинних, дарма що не дуже сильних переживань усе ж набувають певної нервозності.

Я спокійніше ставлюся до цього, коли гадаю, ніби розв'язка, яка часом здається такою близькою, все-таки не настане ніколи; люди вкрай схильні, надто замолоду, переоцінювати темп наближення до розв'язки; щоразу, коли моя мала суддя, побачивши мене, мало не зомлівала й боком опускалась на стілець, зіпершись однією рукою на бильце, а другу приклавши до корсета, і її щоками котилися сльози гніву й розпачу, я сподівався, що от-от настане розв'язка і я буду змушений відповідати. Але до розв'язки не доходило, відповідати не доводилось, жінки часто стають лихими, і в людей нема часу, щоб устежити за кожним таким випадком. І що, власне, сталося за всі проминулі роки? Та нічого, тільки такі оказії, то шаленіші, то спокійніші, повторюються дедалі частіше. А люди завжди крутяться десь поблизу і радо б утруtilись, якби мали для цього привід; але ж не мають ніякого; досі вони поклалися тільки на чуття, та самого чуття досить хіба на те, аби власники тих чуттів мали чим перейматись, а для іншого воно не годиться. Так-от, головне в тому, що поблизу завжди крутяться нікчеми, нероби і дармовиси, і цю близькість вони пояснюють надто вже хитрим способом, найрадніше покровенством; скрізь вони пхають свого носа, до всього приносяються, але досягли тільки того, що й досі знай

нюшать та нюшать. Однак протягом цих років дещо таки змінилось: я їх мало-помалу вивчив і вже можу розрізнити їхні обличчя; раніше мені здавалося, ніби, оскільки моя ситуація стає дедалі складніша, їх звідусіль надходить чимраз більше, вони немов спонукають прискорити розв'язку; натомість сьогодні я думаю, що вони тут здавна і майже або й зовсім непричетні до майбутньої розв'язки. Щодо розв'язки, — чому, власне, я називаю те, що станеться, таким гучним словом? Якщо колись, — звичайно, не завтра й не післязавтра, може, навіть ніколи, — настане час, коли люди візьмуться за цю справу, котру, як я завжди казав, їм розв'язати несила, то хоча під час її розгляду я не зостануся бездоганим, та все ж до уваги буде взяте, що люди мене знають, я віддавна живу на очах в усіх, усім вірю і теж заслуговую довіри, і тому ця жіночка-страдниця, яка прибилась до нас так пізно і яку хтось інший, не я, побачивши біля себе, давно б назвав надокучливим реп'яхом і цілком непомітно для довколишніх розтоптав би чоботом, — отож ця жіночка в найгіршому разі змогла б лише додати один незугарний візерунок до посвідчення, яким громадськість давно вже проголосила мене своїм гідним поваги членом. Отакий на сьогодні стан речей, і через те мені ніби й не слід хвилюватися.

Те, що з роками я став дужче непокоїтись, аж ніяк не пов'язане власне з самою справою: адже людині просто нестерпно знати, що хтось через неї всякчас дратується, навіть коли вона цілком усвідомлює безпідставність того роздратування; з'являється неспокій, починаєш, певною мірою самим тілом, прагнути розв'язки, дарма що, дослухаючись до розуму, в неї не дуже й віриш. Почасти це, мабуть, уже звістує про себе старість, молоді личить усе; якщо десь і трапляється негарне, то воно розчиняється в невичерпних джерелах юності, і якщо чогось прагне юність, то тим не переймаються, її пожадливих очей не помічає ніхто, навіть вона сама, але до того, що лишається на старість, — до тих решток, того найпотрібнішого, що вже ніколи не оновиться, — приглядаються пильно, тужливий погляд старого чоловіка — таки справді тужливий погляд і помітити його неважко. Та навіть якщо до мене й підступила старість, ситуація моя не дуже й погіршилась.

Проте, хоч як подивлюся, мені завжди здається, — і від цього я вже не відступлюся, — що коли я бодай трохи прикрию рукою весь цей дріб'язок, то мені, попри всю лютість тієї жіночки, ще довго ніхто не заважатиме жити так само спокійно, як я жив дотепер.

ГОЛОДОМАЙСТЕР

За останні десять років інтерес до голодомайстрів значно зменшився. Коли раніше можна було давати пишні мовновистави й добре на тому заробляти, то нині це неможлива річ. Настали інші часи. Тоді до голодомайстра збігалося ціле місто, день у день зростала цікавість; кожен прагнув хоч раз на день побачити його; на останні дні голодування продавались абонементи, і їхні власники зранку до вечора сиділи перед невеличкою залізною кліткою; до голодомайстра навідувались навіть уночі, коли, щоб посилити ефект, навколо палали смолоскипи; погідного дня клітку виносили надвір, і тоді біля голодувальника здебільша юрмились дітлахи, яких приводили подивитись; для дорослих він був кумедною дивовижною, і до нього тислися задля моди, а діти, аж рота роззявивши з подиву й для певності побравшись за руки, вражено придивлялись, як голодувальник, нехтуючи навіть стілець, геть блідий, зі страшливо випнутими ребрами, натягнувши чорне трико, сидів на оберемку соломи, часом гречно нахиляючи голову або з силуванням усміхом відповідаючи на запитання, а інколи навіть простягаючи руку крізь ґрати, щоб можна було помацати, як він схуд, — потім знову поринав у свої думки, не переймаючись геть нічим, навіть таким важливим для нього бамканням дзигарів, що були єдиним обладнанням у його клітці, — тільки, майже заплющивши очі, дивився просто себе і час від часу, щоб зволожити губи, посмоктував воду в невеликій скляночці.

Крім щоразу нових глядачів, були й незмінні, обрані публікою наглядачі, — хоч як дивно, здебільша різниці, — що, неодмінно по троє, повинні були день і ніч пильнувати, щоб голодомайстер якимсь потаємним способом не споживав ніякого харчу. Та це була проста формальність, запроваджена для заспокоєння народу, бо ж утаємничені

добре знали, що голодомайстер під час голодування ніколи й за жодних обставин, навіть під примусом, і ріски до рота не брав: це забороняв кодекс честі його ремесла. Щоправда, не кожен наглядач міг збагнути це, і часом траплялися нічні чати, що пильнували вкрай недбало, зумисне сідали гуртом у найдальшій кутку й завзято грали в карти, вочевидь сподіваючись надати голодомайстрові можливість перекусити, бо ж, на їхню думку, в нього десь був потаємний припас. Такі наглядачі завдавали голодомайстрові найтяжчих мук: він похмурнів, голод ставав йому незмірно важким; інколи він долав свою кволість і співав, поки змога, під час отаких вартувань, аби показати людям, як несправедливо вони його підозрюють. Та це діяло навпаки: вони тоді дивувалися спритності, з якою він, навіть співаючи, спромагався їсти. Йому були любіші наглядачі, що сідали біля самісіньких ґрат і, не вдовольняючись тьмяним нічним освітленням зали, світили на нього електричними ліхтариками, які давав їм імпресарію. Сліпуче світло аж ніяк не заважало голодомайстрові, він міг узагалі не спати, а трошки подрімати можна було завжди, при будь-якому світлі вдень чи вночі, навіть у переповненій галасливій залі. З такими наглядачами він був ладен не спати цілу ніч, був ладен жартувати, розповідати всілякі приключки зі свого мандрівного життя, слухати їхніх оповідок, — аби тільки не дати їм заснути, аби знов і знов показати, що в його клітці нема нічого їстівного і що він голодує так, як ніхто з них не здатен. Найщасливіші ж були години, коли підводився ранок і їм приносили його коштом аж надміру ситий сніданок, на який вони накидалися з апетитом здорових людей, що не спали важку, довгу ніч. Щоправда, траплялись і такі, що в цьому сніданку воліли вбачити непристойний підкуп наглядачів, але це вже було занадто, і коли їх питали, чи схотіли б вони чатувати цілу ніч без сніданку задля самого принципу, вони кривились, але однаково повнились підозр і надалі.

Бо ж, хай там як, усі ті підозри були взагалі невіддільні від голодування. Ніхто не мав змоги геть-чисто всі дні і ночі чатувати біля голодомайстра, отож ніхто, спираючись тільки на власні спостереження, не міг знати, чи голодування справді було неперервне і бездоганне; це міг знати

тільки сам голодомайстер, отже, тільки він був водночас і глядачем, цілком удоволеним своїм голодуванням. Та коли подивитись інакше, він ніколи не був удоволений; може, він не від голоду був аж такий худий, що чимало людей, на свій жаль, мусило триматися чимдалі від вистави, не мігши на нього дивитись, а від невдоволення самим собою. Адже те, як легко голодувати, знав лише він, крім нього, втаємничених не було. Це ж бо найлегше в світі. Він про це не мовчав, але йому не вірили, в ліпшій разі вважаючи за скромнягу, а здебільшого кажучи, що він прагне реклами або ж просто шахрай, якому легко дається голод, оскільки він добре тямить, як його полегшити, та ще й має нахабство признаватись у цьому. Але голодомайстер мусив усе терпіти і за довгі роки навик і до такого, хоча в душі його й точило невдоволення; а все ж він ніколи, після жодного голодування — це були змушені засвідчувати всі — не вийшов із клітки доброхіть. Найдовшим часом голодування імпресаріо визначив сорок днів і ніколи, навіть у світових столицях, маючи цілком слушні підстави, не дозволяв голодувати довше. Як показував досвід, сорок днів дедалі гучнішою рекламою можна було мало-помалу збуджувати цікавість міста, а далі публіка вже втрачала інтерес, захват день у день ставав меншим; звичайно ж, існували невеликі відмінності між окремими містами та країнами, але правилом було те, що найдовший термін становив сорок днів. Отже, на сороковий день двері уквітчаної клітки відчинялися, збуджена публіка заповнювала амфітеатр, грав військовий оркестр, до клітки заходило двоє лікарів, щоб зробити необхідні виміри тіла, їхні результати потім у мегафон оголошували залові; зрештою, щасливі тим, що вибрали саме їх, заходили дві юні дами, щоб допомогти голодомайстрові вийти з клітки та спуститись на кілька сходинок униз, де на невеличкому столику були подані ретельно дібрані дієтичні страви. І цієї миті голодомайстер завжди опирався. Щоправда, він іще доброхіть простягав сухі, немов кістка, руки підставленим долоньям дам, що нахилилися, беручись допомагати йому, але підводиться не хотів. Чого це припиняють голод саме на сороковий день? Він би витримав довше, бозна-як довго; чого це припиняють саме зараз, коли йому голодується так легко, найлегше,

ніж будь-коли? Чому вони хочуть відібрати в нього славу, забороняють голодувати далі, не дають стати найвищим голодомайстром усіх часів, — а він, певне, вже й тепер такий, — чого йому не дають перевершити себе, сягнути безмежжя: адже він відчуває, що може голодувати без кінця. Чому юрба, що так захоплювалась ним, не має бодай трохи терпцю; коли він може голодувати далі, чому вони не можуть почекати? Таж він утомлений, так добре сиділось на соломі, а тепер треба вставати, випростуватись і йти їсти, — тим часом сама думка про їжу була йому гидка, і лише з огляду на дам він насилу стримувався й не виявляв цього. І він підводив очі до цих нібито приязних, а насправді таких жорстоких дам і заперечливо хитав надміру важкою для кволої шиї головою. Але далі відбувалося те, що й завжди. Заходив імпресарію, мовчки — музика не давала говорити — здіймав руки над голодомайстром, ніби запрошуючи небеса поглянути на свій витвір, що сидів на соломі, на того жалюгідного мученика, яким, власне, й був голодомайстер, хоча насправді те робилося зовсім для іншого: вдаючи надмірну обережність, немов беручи порцеляну чи кришталь, він хапав його за худючий попереk і передавав, — не без того, щоб потай струснути ним, тож кінцівки і голова безвладно гойдалися у повітрі, — дамам, що вже були бліді як смерть. Далі голодомайстер уже корився: голова падала йому на груди, — він немов скручувався якимсь незбагненним чином, — тіло порожніло, ноги, ніби прагнучи підтримати одна одну, стискалися в колінах і волочилися по підлозі, наче шукаючи справжньої опори, замість тієї, в яку вони не вірили, а вся, хоча й зовсім мізерна, вага його тіла припадала на одну з дам, і та, безпорадно хапаючи ротом повітря, — таким цей почесний обов'язок їй не уявлявся, — спершу намагалась якнайдалі вигнути шию, щоб принаймні обличчям не торкатись голодомайстра, а потім, коли їй це не вдавалось, а її щасливіша супутниця, тішачись, що таке судилося не їй, не хапалась допомагати й тремтячи несла перед собою кілька кісточок — голодомайстрову руку, — під удоволений регіт залу вибухала плачем, тож її заступав заздальгідь для цього й передбачений служник. Далі треба було їсти, і імпресарію, перед тим вивівши голодомайстра з непритомного

напівсну, був змушений веселими теревенями відвертати увагу зали від стану голодувальника; потім на честь публіки проголошувався тост, нібито почутий імпресарію від голодомайстра; оркестр піддержував його гучним тушем, усі розходились, і ніхто не міг нарікати, що він невдоволений баченим, — невдоволеним був тільки сам голодомайстер.

Отак, від часу до часу потрохи відпочиваючи, він прожив був чимало літ, нібито тішачись успіхом і славою, а насправді здебільша сумуючи і стаючи дедалі похмурішим через те, що ніхто не розумів його по-справжньому. Як його можна було потішити? Чого йому ще бракувало? І коли часом об'являлися зичливці, що, пройнявшись до нього жалем, прагли йому пояснити, що та журба, мабуть, походить від голоду, траплялося, надто в останні дні голодування, що у відповідь голодомайстер вибухав люттю і, лякаючи всіх присутніх, мов звір, починав торсати ґрати. Для таких okazji в імпресарію була наготові кара, до якої він охоче вдавався. Він вибачався перед публікою за голодомайстра, кажучи, що слід зважити на породжену самим голодомом і цілком незбагненну для ситих людей дратливість, і в додачу переповідав голодомайстрові пояснення й заяви, буцімто він може не їсти значно довше, ніж йому дозволяють; хвалив його високі поривання, добру волю, небачене самозречення, про що, власне, й свідчать такі заяви, а потім одразу брався їх спростовувати, показуючи і водночас продаючи фотографії, що зображували майже непритомного від знесилення голодомайстра, в ліжку на сороковий день. Таке, хоч і добре вже знане, та від того не менш дошкульне перекручення істини щоразу прибивало бідолаху. Те, що становило наслідок передчасного кінця голодування, виставляють уже причиною! Проти такого нерозуміння, проти світу без тями боротися було несила. Однак він жадібно, щоразу сподіваючись кращого, слухав біля ґрат імпресарію, та коли діставалися фотографії, відпускав пруття і, тяжко зітхаючи, сідав назад на соломі, а заспокоєна публіка знову могла підходити й розглядати його.

Коли свідки таких сцен згадували їх згодом, через кілька років, то часто не розуміли самих себе. Бо тим часом настала вже згадана переміна; все відбулося, мов зненаць-

ка; звісно, могли бути якісь глибші причини, але хто ж їх шукатиме; хай там як, та одного дня розбещений увагою публіки голодомайстер помітив, що юрби цікавих, прагнучи нових утіх і розваг, покинули його. Імпресарію ще раз пробігся з ним по всій Європі, щоб пересвідчитись, чи тут або там, бува, не відродився давній інтерес, та все намарне; ніби потай домовившись, люди скрізь відкинулись від такого видовища. Звичайно, все сталося не так уже й раптом, тепер, коли все минулося, пригадали численні майже невидні призвістки лиха, яких, сп'янівши від успіхів, не помітили вчасно, та щось діяти було вже запізно. Певне, до голоду коли-небудь знову проклянуть інтерес, але тих, що живуть тепер, це не втішить. Що ж робити голодомайстрові? Він звик, коли його вітають тисячі, і не зможе виставлятися у балагані на ярмарках, а щоб узятися за якесь інше ремесло, він не тільки застарий, а й передусім надміру фанатично відданий голодуванню. Отож він розпрощався з імпресарію, товаришем стількох незабутніх років, і найнявся до великого цирку; щоб уберегти себе від удару, голодомайстер навіть не зазірав до умов контракту.

У великому цирку з безліччю людей, звірів і пристроїв, що, нікому й нічому не поступаючись, тільки доповнюють одне одного, завжди можна знайти місце для будь-кого, навіть для голодомайстра, якщо він, звісно, ставить скромні вимоги; а до того ж у цім осібнім випадку ангажували не самого голодомайстра, а його давнє уславлене ім'я, причому аж ніяк не можна було сказати, ніби, дійшовши зрілих літ, проте не відступивши від свого ремесла, цей заслужений майстер, що вже стояв на вершині своїх можливостей, знайшов собі в цирку тиху безпечну пристань, — навпаки, голодомайстер ознайомив, що він (заява, безперечно, була гідна довіри) голодуватиме, як і раніше, і навіть запевнив, що коли йому дадуть над собою волю, — це йому одразу ж пообіцяли, — то він аж тепер по-справжньому подивує світ; та, дізнавшись про термін голодування, що його призначив і миттю забув цей одержимий, знавці лише посміхалися.

Однак насправді голодомайстер не втратив чуття реальності і прийняв як належне, що клітку, не вважаючи його

ремесла за блискучий номер, поставили не серед манежу, а перенесли далі, на, зрештою, цілком доступне глядачам місце біля стаєнь. Великі яскраві написи, оббігаючи клітку, повідомляли, хто ж сидить усередині. Коли в антрактах публіка тиснулася до стаєнь, аби роздивитися звірів, вона майже неминуче проминала голодомайстра й на мить зупинялася; біля нього стояли б, мабуть, і довше, якби у вузькому коридорі задні, не розуміючи причини затримки на шляху до жаданих стаєнь, не починали напирати на передніх, унеможливаючи тривале і спокійне споглядання. Ось через це голодомайстер навіть став боятися тих відвідин, хоча раніше, власне, задля них тільки й жив. Попервах він, заледве дочікуючись антракту, зачудовано приглядався, як підкочується юрба, аж поки невдовзі, — навіть коли найупертіше, майже свідомо себе дурити, гіркий досвід переконає у зворотному, — пересвідчився, що здебільша публіка хоче неодмінно навідати лише стайні. І все-таки мить, коли здалеку насувалася юрба, була найчудовіша. Бо тільки-но вона підступала до клітки, голодомайстра відразу огортали крик і лайка двох шойно утворених партій — тих, що, не виявляючи ніякого розуміння (це йому дошкуляло найдужче), а лише з примхи чи впертості прагли неквапно його роздивитись, і тих, яким насамперед кортіло до стаєнь. Коли стовпище посувалося далі, з'являлися запізнілі і, хоча їм уже ніхто не боронив стояти скільки заманеться, вони квапливою сягнистою ходою, майже не розглядаючись, проминали клітку, щоб устигнути побачити звірів. Украй рідко траплялися щасливі okazji: до нього підходив статечний батько з дітьми і, пальцем показуючи на голодомайстра, докладно пояснював, що тут діється, згадував про давніші роки, коли він був присутній на подібних до цієї, але значно пишніших виставах, а діти, яким вочевидь бракувало шкільної і життєвої підготовки, майже завжди нічого не тямили, — що їм до голоду? — проте в блиску їхніх жадібних очей угадувались майбутні ласкавіші часи. Може, казав собі часом голодомайстер, було б трохи краще, якби його клітка не стояла так близько біля стаєнь. Тоді людям було б легше зробити вибір, та й, крім того, йому самому дошкуляли сморід стаєнь, ревіння й тупіт уночі, сире м'ясо, яке несли повз нього хижакам, гармидер і гарчання

при годівлі. Але він не зважувався сказати про це дирекції: адже саме звірам він завдячував таку кількість відвідувачів, серед яких траплялись і ті, що звертали увагу й на нього, і кат їх зна, куди його запхнуть, коли він нагадає про своє існування, та ще й про те, що він, якщо висловитись точно, є тільки перешкодою на шляху до стаєнь.

Проте незначною і чимдалі меншою перешкодою. Люди звикли до дивини, що їх ще й нині намагаються принадити голодомайстром, і та звичка була його вироком. Він міг голодувати скільки змога, це й справді робилось, але вже ніщо не могло його врятувати, люди байдуже проминали клітку. Спробуй комусь поясни, що таке вміння голодувати! Хто ніколи голоду не знав, тому й пояснити його не можна. Яскраві написи потьмяніли, тож уже й не читались, і їх пообривали, навіть не здогадавшись поновити. Число проведених днів голодування, яке стояло на табличці і спершу щодня ретельно переписувалось, уже давно зоставалося тим самим, бо через кілька тижнів обслузі надокучила й ця невеличка робота; і хоча голодомайстер не вживав їжі й далі, як і мріяв колись давніше, і це вдавалося йому, як і передбачав він тоді, без зусиль, проте ніхто не лічив днів, ніхто, навіть сам голодомайстер, не знав, скільки він уже голодує, і на серці йому стало тяжко. А коли часом біля нього спинявся якийсь нероба і, дивуючись давній цифрі, розводився про шахрайство, то в певному розумінні це й справді було найлютіше ошуканство, яке здатні вигадати байдужість і притаманна людям злостивість: адже не голодомайстер обманював, — він працював сумлінно, — а світ, не даючи йому належної винагороди.

Минуло ще чимало днів, і навіть цьому настав кінець. Одного разу адміністратор, побачивши клітку, спитав, чому не використовують цю ще цілком придатну клітку з брудною соломою всередині. Цього ніхто не знав, і тільки табличка з цифрою нагадала про голодомайстра. Коли дрючками поворушили солому, то й справді знайшли його там.

— Ти ще й досі голодуєш? — спитав адміністратор. — Коли ти нарешті припиниш?

— Простіть мені всі, — прошепотів голодомайстер; тільки адміністратор, прихилившись вухом до ґрат, почув його.

— Звичайно, — сказав адміністратор, прикладаючи пальця до скроні, щоб натякнути обслузі на стан голодомайстра, — ми прощаємо тобі.

— Я завжди прагнув, щоб ви чудувалися моєму голодуванню, — проказав голодомайстер.

— А ми й чудувалися, — приязно відповів адміністратор.

— Але вам не слід чудуватися.

— Ну, тоді ми й не чудуємось, — погодивсь адміністратор, — але чому цього не слід робити?

— Бо я мусив голодувати, я не міг інакше, — відмовив голодомайстер.

— Отакої! Чому це ти не міг інакше? — запитав адміністратор.

— Бо я, — сказав голодомайстер, трохи підвівши голову і, витягнувши губи, мов для цілунку, говорячи в саме адміністраторове вухо, щоб не пропав жоден звук, — бо я не міг знайти страви, яка мені б смакувала. Повірте, якби я знайшов її, то не робив би з цього дива і їв би не гірше за решту. — Це були його останні слова, але в потьмянілих очах проступало непохитне, хоча, може, вже й не горде переконання, що він голодує і далі.

— А тепер приборять, — звелів адміністратор, і голодомайстра закопали разом з соломою. А в клітку посадили молоду пантеру. Бачити в тій так довго занедбаній клітці цього дикого звіра було очевидно полегкістю навіть для найгрубіших натур. Звірові нічого не бракувало. Навіть не замислюючись, служники давали пантері поживу, що смакувала їй; здавалося, що їй і неволя не докучає; її шляхетне тіло, насичене всім необхідним так, що мало не репалася шкура, немов несло в собі ту волю, яка світила з її хижих зубів; у її роззявленій пащі з таким жаром проглядала радість життя, що людям було несила на це дивитись. Проте, перемігши себе, вони тиснулися біля клітки, не маючи ні найменшого бажання відходити.

СПІВАЧКА ЖОЗЕФІНА, або МИШАЧИЙ НАРОД

Нашу співачку звати Жозефіна. Той, хто не чув її, не знає могутньої сили співу. Нема нікого, хто б не захоп-

лювався її співом, — і це ще дивовижніше, оскільки наше покоління загалом не кохається на музиці. Спокій і затишок — для нас найлюбіша музика; наше життя тяжке, ми вже не спроможні, навіть спробувавши струсити весь денний клопіт, підвестися до таких далеких від нашого повсякдення речей, як музика. Щоправда, ми й не дуже нарікаємо, до такого ми просто не доходимо; за свою найбільшу перевагу ми вважаємо певну практичну хитрість, якої вкрай потребуємо, і тому, всміхаючись, дбаємо насамперед про те, щоб ця хитрість була нам розрадою геть в усьому, навіть якщо колись, — чого, звісно, не трапляється, — відчували потяг до щастя, пробуджений, може, й музикою. Але Жозефіна — виняток: вона любить музику і вміє ту любов передати нам; вона незрівнянна; з її смертю музика — хтозна, як надовго, — зникне з нашого життя.

Я часто запитував себе, що то, власне, за музика. Адже ми зовсім не музикальні; як сталося, що ми розуміємо Жозефінин спів або, оскільки Жозефіна заперечує наше розуміння, принаймні гадаємо, ніби розуміємо? Найпростіша відповідь така: мовляв, цей спів настільки чарівливий, що не глухе до нього навіть найнечутливіше вухо, — але ця відповідь незадовільна. Якби це було правдою, то щоразу, коли чувся її спів, виникало б відчуття чогось незвичайного, відчуття, що з тих вуст линуць звуки, яких ми ще ніколи не чули, яких ми навіть нездатні почути, — звуки, які ми чуємо завдяки тільки самій Жозефіні. Проте саме цього, на мою думку, й нема, я такого не відчуваю і не бачу, щоб такі відчуття були в решти. У товариському гурті ми не криючись визнаємо, що в Жозефініному співі немає, власне, нічого незвичайного.

А чи взагалі це спів? Попри нашу немuzикальність, у нас є співочі традиції, в давнину наш народ був співучим, про це свідчить епос, і навіть збереглися пісні, яких нині, щоправда, ніхто співати не вміє. Ми маємо ще й певне уявлення про те, що таке співи, і Жозефініне мистецтво аж ніяк не відповідає цьому уявленню. А чи взагалі це спів? Може, це все-таки свист? Принаймні свист ми знаємо всі, це притаманна нашому народові артистична здатність, або, радше, ніяка не здатність, а властивий йому спосіб самовияву. Свистимо ми всі, але, правда, ніхто не

думає видавати свист за мистецтво, ми свистимо, не надаючи цьому ваги, ба навіть не помічаючи цього, і серед нас є чимало й тих, хто не знає, що свист становить одну з наших національних прикмет. Отже, якщо й справді Жозефіна не співає, а тільки свистить, та ще й, як мені принаймні здається, навряд чи виходить за межі звичайного свисту, — хоч, може, їй бракує сили навіть для звичайного свисту, тим часом як простий рільник цілий день недбало насвистує собі за роботою, — якщо й справді все так, то, дарма що Жозефініне нібито артистичне обдарування вже й не визнаватимуть, лише тоді буде правильно розв'язана загадка її величезного впливу.

Але все-таки вона видає не тільки самий свист. Коли стати досить далеко від неї і слухати або, ще ліпше, щоб насправді пересвідчитись у цьому, дати їй співати в хорі й поставити собі завдання впізнати її голос, то, безперечно, ми не почуємо нічого, крім звичайного, хіба, може, трохи примітного чи то ніжністю, чи то квалістю висвисту. Та коли стояти перед нею, це вже не тільки свист; щоб розуміти її мистецтво, Жозефіну треба не тільки чути, а й бачити. Навіть якби це був наш повсякденний свист, нас одразу спантеличило б те, що так урочисто виставляються тільки для того, щоб робити звичайнісінькі речі. Адже розлушити горіх — справді аж ніяк не мистецтво, і тому ніхто й не наважиться скликати публіку й перед нею, щоб розважити її, лускати горіхи. Але якщо хтось однаково замірється на таке і його намір удасться, значить, там ішлося не тільки про саме лущення горіхів. Або ж ішлося саме про лущення горіхів, але виставлялося те, чого ми в тому мистецтві недобачили, оскільки просто володіємо ним, і цей новий лускоріх показав нам його властиву суть, причому ефект може бути навіть разючішим, якщо він лускає горіхи не так вправно, як більшість із нас.

Мабуть, те саме відбувається й тоді, коли співає Жозефіна, і ми захоплюємося тим, чого в собі й не бачимо; принаймні в цьому вона цілком з нами згодна. Одного разу, — але, певне, це траплялося частіше, — я був свідок, як хтось, та ще й украй делікатно, зауважив, ніби її спів скидається на звичайнісінький свист. Але для Жозефіни це вже було занадто. Такої зухвалої, зарозумілої посмішки,

що ковзнула її обличчям, я ще ні в кого не бачив; хоча Жозефіна й виступає, ніби довершена зграбність, напрочуд зграбна навіть серед нашого багатого на граційні жіночі постаті народу, вона здалася мені тоді просто банальною; з такою гострою чутливістю, як у неї, вона принаймні мала б це теж відчуті і схаменутись. Хай там як, вона все ж заперечила будь-який зв'язок між її мистецтвом і свистом. А тим, хто дотримується протилежної думки, відповідає тільки зневагою і, очевидно, ненавистю, в якій навіть собі не признається. Це не просто звичайна пиха, бо опозиція, до якої почасти належу і я, захоплюється нею аж ніяк не менше, ніж юрба; проте Жозефіна хоче, щоб нею не просто захоплювались, а захоплювалися саме так, як вона вважає за потрібне, самого захвату їй замало. І коли сидиш перед нею, одразу розумієш: опозиція може існувати тільки на відстані; коли сидиш перед нею, знаєш: те, що вона висвистує, аж ніяк не свист.

Свист — одна з наших мимовільних звичок, і можна навіть гадати, що свистять і ті, хто прийшов послухати Жозефіну; нам стає добре, коли ми чуємо її спів, а коли нам добре, ми свистимо; проте її аудиторія не свистить, під час її виступу тихо, як у вусі, неначе ми нарешті здобули жаданий спокій; принаймні притлумивши нашу звичку свистіти, ми мовчимо. Чи то нас чарує спів, чи то радше врочиста тиша, серед якої лунає кволий голосок? Одного разу, коли Жозефіна співала, якесь мале і дурне дівчисько невинно засвистіло. І свист був точнісінько такий, як і той, що видавала Жозефіна: бо ж її — попри всі репетиції і вокальні вправи — боязливого свисту публіка не годна була відрізнити від безтурботного дитячого посвисту; проте слухачі миттю зацитькали й зашикали порушницю, дарма що в цьому їй потреби не було, бо та, звичайно, вже зіщулилася від страху й сорому, натомість Жозефіна, майже нетямлячись, широко розчепіривши руки та якомога витягнувши шию, переможно висвистувала.

А проте Жозефіна майже завжди використовує будь-яку дрібницю, кожную притичину, — хтось не схвалить, затріщить паркет, заскрегочуть зуби, блимне світло, — щоб набити ціну своєму співові: вона вважає, ніби співає для глухих; захвату і хвальби їй не бракує, але, на думку співач-

ки, ніхто по-справжньому ніколи не розумів її. Через те її й дуже тішать будь-які перешкоди: адже все, що втручається зовні й порушує чистоту її співу, усувається дуже легко, майже без жодних зусиль, скоро лиш порівняти ті втручання зі співом; крім того, це допомагає розворушити глядачів, повернути їх якщо не до розуміння, то до шанобливого схиляння.

Коли їй стають у пригоді навіть такі дрібниці, то ще дужче сприяють значні події. Наше життя — вкрай неспокійне, кожен день несе свої несподівані страхи, надії та сумніви, і для людини це все було б нестерпне, якби вона щохвилини, вночі і вдень, не відчувала товариської підтримки; але навіть із нею не раз стає по-справжньому тяжко, і часом навіть тисяча плечей зігнеться під тягарем, який призначався, власне, комусь одному. Жозефіна, отже, вважає, що настав її час. І ось це лагідне створіння вже стоїть, її тіло і надто груди аж тремтять від полохливого збудження, немов усю свою силу вона зосередила в співі, немов зреклася всього, що не сприяє безпосередньо співові, занедбала непотрібні зусилля, відцуралася решти життєвих виявів, немов оголилась, віддала себе на поталу людям, доручивши опіку над собою лише доброму генієві, немов її, коли вона, відвернувшись геть від усього, живе самим співом, може вбити, війнувши, найлегший холодний вітерець. І саме в такі хвилини ми звичайно чуємо, як нам нібито кажуть наші уявні супротивники: «Та вона навіть свистіти не вміє: адже мусить так страхітливо напружуватись, щоб певною мірою вичавити з себе навіть не спів, — ми вже й не говоримо про спів, — а звичайнісінький свист». Так нам здається, хоча, як ми вже й казали, це, дарма що неминуче, проте побіжне, минуше враження. І ми одразу переймаємося почуттями тих, хто, тісно попрутувшись одне до одного, слухають, затамувавши віддих.

А щоб зібрати таку силу людей, які майже ніколи не сидять на місці і, часто навіть не маючи якоїсь певної мети, все кудись квапляться, Жозефіні здебільшого доводиться, закинувши голову, напіврозтуливши вуста, звернувши очі вгору, прийняти поставу, яка б засвідчила, що вона наміряється співати. Вона може ставати отак, де тільки їй заманеться, і не конче на відкритому й далеко відному

місці, — навіть схований від очей, вибраний миттєвою при-
мхою закутень теж цілком придатний для неї. Звістка, що
вона збирається співати, поширюється враз, і невдовзі над-
ходять уже цілі вервечки цікавих слухачів. Інколи, правда,
все ж виникають перешкоди, Жозефіна полюбляє співати
саме в тривожні часи, коли всіляка нужда і клопіт розводять
нас в усі боки, і тоді, навіть найширше прагнучи догодити,
неможливо зібратися так швидко, як хочеться Жозефіні, і
часом вона, прибравши величну поставу, мусить, мабуть,
довгенько чекати, поки зійдеться доволі слухачів, — вона
тоді по-справжньому лютує, тупоче ногами, лається, хоча
дівчині це аж ніяк не личить, та ба: навіть кусається. Але й
таке поводження нітрохи не шкодить її славі; замість бодай
трохи притлумити її надмірні претензії, люди намагаються
задовольнити їх: розсилають за слухачами посланців; при-
ховують від неї те, що відбувається насправді; виставляють
на довколишніх вулицях оповісників, які махають тим, хто
підходить, щоб вони поквапились; і це триває, аж поки
зрештою набереться задовільна кількість слухачів.

Що спонукає народ отак перейматися Жозефіною? На
це питання не менш важко відповісти, як і на питання
про Жозефінин спів, з яким воно тісно пов'язане. Коли
припустити, ніби народ щиро прихилився душею до Жо-
зефіниного співу, то перше питання можна й знехтувати,
цілком об'єднавши його з другим. Але насправді все не так:
нашому народові навряд чи властива щира прихильність;
народ, що над усе полюбляє безневинні хитрощі, дитячі
перешепти й пусті балачки, які зворушують тільки самі
вуста, таки неспроможний щиро прихилитися, і це відчу-
ває навіть Жозефіна, це те, що вона прагне побороти тяж-
кими зусиллями своєї кволої горлянки.

Щоправда, не слід довго зупинятися на таких баналь-
них міркуваннях, бо народ, хоч і не зовсім щиро, одна-
ково прихильний до Жозефіни. Наприклад, він не здатен
кепкувати з Жозефіни. Можна погодитись, що Жозефіна
багатьох спонукає до кпинів, та й сміх сам по собі завжди
в нас напихваті; попри наші тяжкі нещастя, в житті ми
майже ніколи не розлучаємося зі сміхом, проте з Жозефіни
не глузуємо ніколи. Часом мені здається, ніби народ ро-
зуміє свої взаємини з Жозефіною так: ця тендітна і чимсь

видатна (хоча, на її думку, видатна саме співом) істота, що всякчас потребує опіки, нібито довірена йому, і він повинен про неї дбати; чому воно саме так, ніхто до ладу не знає, проте сам принцип визнають усі. Адже з того, що їй довірено, людина не глузує, цей сміх був би порушенням обов'язку; і найнеприятніші слова, які найлихші з нас іноді закидають Жозефіні, такі: «Коли ми бачимо Жозефіну, нам не до сміху».

Отже, народ піклується про Жозефіну, немов батько, що бере на руку дитину, яка, — не знати, благально чи вимогливо, — простягає до нього рученята. Можна, правда, зауважити, що наш народ непридатний для виконання такого батьківського обов'язку, проте насправді, принаймні коли йдеться про Жозефіну, він його виконує взірцево; жодна людина не спромоглася б дбати про неї так, як дбає народ загалом. Адже різниця в силі між окремою людиною і народом така величезна, що підопічному досить відчутти саме тепло народної близькості, щоб уже мати надійний захист. А проте казати Жозефіні про таке не наважуються. «Чхала я на вашу опіку», — шмагоне вона відповіддю, коли їй нагадати про те. «Так, так, ти не тільки чхаєш, а й свистиш», — думаємо ми. Та насправді її обурення аж ніяк нічого не спростовує, це, радше, суто дитячі вибрики, ота своєрідна дитяча вдячність, і батькові годиться не звертати на те уваги.

Але тут виявляється ще одна річ, яку вже важко пояснити взаєминами Жозефіни й народу. Адже в Жозефіні цілком протилежна думка, їй віриться, ніби саме вона — покровитель народу. Нібито її спів вирятовує нас з тяжкого політичного та господарчого становища, дозволяючи нам якщо й не зовсім позбутися лиха, то принаймні набратися сили, щоб його терпіти. Цього вона вголос не каже, чогось іншого, правда, теж, Жозефіна взагалі неговірка, між балакунів вона мовчазна, але це проступає в її блискучих очах, на її замкнених вустах, — з нас тільки дехто часом може замкнути рота, а вона от завжди. При кожній лихій вістці, — а вони часто наздоганяють одна одну, й серед них і брехливі, й напівправдиві, — вона миттю підводиться, хоча здебільшого втомлено припадає до землі, підводиться, випростує голову й озирає своє стадо, немов пастух

перед бурею. Звісно, схожі претензії виказують і свавільні, невиховані діти, однак у Жозефіни вони все ж не такі безпідставні, як у них. Насправді вона не рятує нас і не наснажує нас силою, а спасителя народу вдавати легко, бо наш народ звик до страждань і не шкодує себе, швидкий у своїх постановах, добре знає, що таке смерть, відчайдушно сміливий, і тільки іноді здається, ніби і йому властивий страх; це народ водночас і трудящий, і відважний, — отже, кажу я вдруге, дуже легко, коли вже минулося лихо, вдавати спасителя народу, що завжди добирав способу зарятувати сам себе, хай навіть коштом жертв, дізнавшись про які, історик (загалом ми геть занедбали дослідження історії) заціпеніє з жаху. Але все-таки правда й те, що саме в скрутні хвилини ми ще любіше, ніж завжди, дослухаємось до Жозефіниного співу. Загрози, що нависають над нами, додають нам спокою, скромності, і нам легше коритися Жозефіниним наказам; ми радо зіходимось до купи, радо збиваємось у гурт, надто коли привід для цього нітрохи не пов'язаний з тим, що завдає нам найтяжчих мук; ми немов випиваємо притьмом, — так, поспіх потрібен, Жозефіна надто часто забуває про це, — спільний келих злагоди напередодні війни. І те, що ми бачимо, скорше не виступ співачки, а народні збори, та ще й збори, які в цілковитій тиші вислухають навіть найслабший свист; теперішня доба надто поважна, щоб марнувати час на базікання.

Звичайно, такі взаємини не можуть задовольнити Жозефіну. Попри весь нервовий неспокій, що охоплює Жозефіну внаслідок її ніколи до решти не з'ясованого становища, вона, засліплена власним гонором, цього й не бачить, тож можна без великих зусиль учинити так, що вона не помічатиме ще більше, отже, для цього, а власне, для загального добра круг неї завжди увивається рій облесників, — адже мимохідь, без уваги, задля співу в кутку народних зборів, — хоча, по суті, так воно і є, — Жозефіна, звісно, не пожертвувала б своїм мистецтвом.

Але їй і потреби нема вдаватись до таких жертв, бо її спів аж ніяк не зостається без уваги. Дарма що ми переймаємось, властиво, зовсім іншим, і тиша запановує аж ніяк не заради самого співу, бо дехто навіть не дивиться на співачку, схиляє голову, втупившись невидючими очі-

ма в пальто свого сусіди, і здається, ніби Жозефіна марно старається отам з усієї сили, її свист, однак, — цього заперечити не можна, — чинить на нас могутній вплив. Цей свист, що лунає тоді, коли має замовкнути все інше, зіходить до нас, мов послання всього народу до кожної окремої людини. В часи тяжких випробувань кволий Жозефінин свист мов відображує злиденне животіння нашого народу серед бур ворожого йому світу. І Жозефіна відтворює ту злиденність своїм співом і поведінкою, здобуваючи нашу щиру прихильність, і на саму думку про це нам стає легше. Справжній співець, — якби навіть серед нас такий знайшовся, — за теперішніх часів, звичайно, був би нам просто нестерпний, і ми б однодушно відкинули безглузді співочі вистави. Тож нехай Жозефіна ніколи не дізнається, що наша увага на її виступах — свідчення проти її співу. Та вона, певне, здогадується про це, інакше б чому так затято заперечувала, що ми слухаємо її, проте, незважаючи на ці здогади, не кидає співу, свистить і далі.

Але Жозефіні, однак, є чим потішитись: певною мірою ми й справді слухаємо її так або майже так, як слухають співачок; вона, і то якраз кволістю та нечутністю свого голосу, породжує ефект, який марно намагалися б створити професійні співачки. Саме це дуже добре відповідає всьому стилеві нашого життя.

Наш народ не знає, що таке юність і заледве знайомий із дитинством. Від часу до часу незмінно висувано вимоги надати дітям трохи свободи, зглянутись на них, визнати їхнє право на певну безтурботність, дрібку безжурних пустощів, на ігри й розваги, треба за ними визнати це право і допомогти його утвердити; отже, такі вимоги постають, майже кожен їх схвалює, нема нічого, що схвалювали б дужче, і нема нічого, що було б нездійсненнішим серед реалій нашого життя; вимоги схвалюють, пробують щось зробити, але невдовзі все знову діється по-давньому. Адже наше життя таке, що дитина, тільки-но почавши бігати і хоч трохи розуміти світ, мусить, як і дорослі, вже дбати про себе; терени, на яких ми розсіялися задля потреб і безпеки нашого господарства, завеликі, вороги наші вкрай численні, небезпеки, що всюди чигають на нас, незліченні, — ми не можемо вберегти дітей від боротьби за існування, а

якби навіть уберегли, це означало б їхню дочасну смерть. Щоправда, до цих невеселих причин додається й одна втішна: плодючість нашого народу. Покоління, — а з них кожне численне, — тиснуть на покоління, й діти не мають часу, аби бути дітьми. Нехай інші народи дбайливо піклуються дітьми, споруджують їм школи, нехай із тих шкіл щодня виходять діти, майбутнє народу, проте дуже довго, день у день до школи ходять ті самі діти. А в нас немає шкіл, зате народ ненастанно вивергає неозорі юрмиська дітлахів, що радісно сичать або пишать, допоки навчаться свистіти, і, коли ще не вміють бігати, перекидаються й котяться, гнані могутньою хвилею; ще не призвичаївшись бачити, своєю величезною масою вони недбало поривають за собою геть усе, — отакі наші діти! І не так, як у тих школах, куди ходять ті самі діти, — ні, це щоразу нові, без кінця-краю, скоро лиш з'явиться дитина, вона вже й не дитина, а за нею одразу тиснуться рожеві од щастя нові дитячі личка, такі численні й поквапливі, що й розрізнити їх годі. І хоч як це, мабуть, гарно, і хоч як із повним на те правом можуть нам заздрити сусіди, ми, однак, не годні дати своїм дітям справжнього дитинства. Звичайно, це має свої наслідки. Нашому народові притаманна невмируша, незнищенна дитинність; просто всупереч нашому вищому, несхибно практичному розумові ми часто немов забуваємо про нього і пустуємо чисто як діти, стаючи безпутними, марнотратними, нестримними, — й це все досить часто задля дрібного жарту. І коли ми, звичайно, тішимося цим не так щиро, як діти, наша радість однаково, певне, хоч трохи дитяча. З оцієї дитинності нашого народу користується здавна й Жозефіна.

Але наш народ не тільки дитинний, а певною мірою ще й дочасно старий; і дитинство, і старість у нас виявляються не так, як у решти народів. Юності ми не маємо, бо відразу стаємо зрілі, отже, зрілість у нас тягнеться задовго, через те й наш загалом витривалий і сповнений невмирущих надій народ лишає за собою широкий слід певної втоми й безнадії. Отже, саме з цим і пов'язана наша немюзикальність; ми застарі для музики, її шаленство і злети не пасують до нашої обважнілості, ми втомлено відмахуємось від неї, залишивши собі самий свист; посвистіти коли-не-коли — це

наша властива натура. Хтозна, може, й серед нас є музичні таланти, — та якби навіть були, сама вдача наших земляків задушила б їх іще в зародку. Натомість Жозефіна може свистіти, співати, — нехай називає своє мистецтво як завгодно, — це нам нітрохи не заважає, не суперечить нашій удачі, і терпіти той спів нам не тяжко; навіть коли там є щось від музики, то воно наймізерніше: певна музична традиція зберігається, але й нітрохи не пригнічує нас.

Але це ще не все, що дає Жозефіна народові з таким розумінням музики. На її концертах, надто в тривожні часи, сама тільки молодь цікавиться нею як співачкою, тільки юні вражено дивляться, як вона стягує губи й випускає повітря крізь гарненькі передні зубки, дивуючися звукові, який сама ж видає, потім висилюється, згасає і користається тими згасаннями, щоб дедалі незбагненнішим чином надихатися знову, — проте основний глядацький загал — це таки добре видно — зосереджено думає про своє. В ті скупі, супокійні хвилини поміж битвами народ поринає в мрії, кожен ніби розслаблює натруджені руки й ноги і, здається, притлумивши свою непокійну натуру, може нарешті досхочу витягуватись і потягуватись на широкім, теплім усенароднім лоні. І серед тих мрій тенькне коли-неколи Жозефінин свист: Жозефіна гадає, що вона ніби низує перла, а нам здається, мов гуркоче каміння. А проте, хай там що, той свист тут цілком доречний, доречніший, ніж будь-яка музика, яка бодай коли-небудь збирала слухачів. У ньому трохи вчувається жалюгідне, куце дитинство, втрачене і ніколи не віднайдене щастя, але проступає й рухливе сьогodenня, його дрібні, незбагненні, а проте живі, незнищенні веселощі. Правда, це все нам сповіщають не гучно, а пошепки, нечутним, довірливим, а часом і хрипкуватим голосом. Звичайно, то свист. Бо що ж, як не він? Свист — це мова нашого народу, дехто просвистів усе своє життя, навіть не здогадавшись про те, але Жозефінин свист не скутий кайданами буденщини і на одну хвилину робить вільнішими й нас. Отож, звичайно, ми всі прагнемо потрапити на її виступи.

Але від цього до Жозефіниних тверджень, ніби в такі хвилини вона додає нам снаги тощо, ще далеченький шлях. Щоправда, для звичайних людей, а не для Жозефіниних

лестунів. «Хіба може бути інакше, — каже вона з одвертим, безсоромним зухвальством, — хіба можна якось інакше пояснити, чому, та й ще надто тоді, коли загрожує безпосередня небезпека, збираються такі величезні тлуми, що це іноді навіть перешкоджає вчасно і ефективно відборонитись від тієї небезпеки?» Атож, на жаль, останнє твердження правда, хоча й нітрохи не збільшує Жозефіну славу, надто коли додати, що, якби під час таких зборів несподівано вдерся ворог і дехто з наших знайшов собі певну смерть, Жозефіна, що призвела до цього лиха, та ще й, може, навіть принадила ворога своїм свистом, якомога квапливіше, але напрочуд спокійно першою зникла б під захистом свого почту, бо завжди вибирала собі найбезпечніше місце. Але й про це знають, по суті, всі, одначе щоразу поспішають, тільки-но Жозефіні десь-колись заманеться заспівати знову. З цього можна виснувати, що Жозефіна стоїть майже поза законом, оскільки може робити що завгодно, навіть коли це загрожує громаді, — їй усе вибачають. Якби це відповідало правді, то були б цілком зрозумілі й Жозефініні претензії; свободу, яку дає їй народ, цей незвичайний, більше нікому не даний і, власне, суперечний законові дарунок, уважали б за свідчення, що народ, як каже сама Жозефіна, не розуміє її, а тільки спантеличено дивується її мистецтву, почуваючись не гідним його, і просто-таки відчайдушно намагається стишити страждання, заподіяні Жозефіні оцим нерозумінням, ставлячи її особу та забаганки вище від своїх законів і суду, оскільки і її високе мистецтво виходить за межі людського розуміння. Та все ж насправді воно не так, може, це просто народ надто швидко капітулює перед Жозефіною, але оскільки він до решти нікому не здається, то і їй, звісно, теж.

Уже віддавна, мабуть, тільки-но ставши на мистецький шлях, Жозефіна змагається, щоб з огляду на її співочість її звільнили від усякої роботи; народ мусить її звільнити від думки про хліб щоденний і всього іншого, пов'язаного з нашою боротьбою за існування, і — дуже ймовірно — перебрати те все на себе. Хто швидко захоплюється, — а є й такі, — той уже з самої незвичайності цієї вимоги, дивуючись духові, здатному поставити її, висновує, що вона, по

суті, справедлива. Проте наш народ доходить інших висновків і спокійно відхиляє ту вимогу. Він навіть не завдає собі великого клопоту, як йому спростувати спроби обґрунтувати її. Жозефіна, приміром, сповіщає, що робочі зусилля шкодять її голосові і, хоча ті зусилля мізерні супроти напружень під час співу, не дають їй змоги як слід відпочити після співу й набратися сили для нового виступу; за таких несприятливих обставин вона геть виснажитья і ніколи не сягне вершин мистецтва. Народ слухає й байдуже відвертається від неї. Цей, такий чулий народ іноді зовсім не розчулюється. Заперечення часом такі гострі, що дивується й сама Жозефіна; вона ніби кориться, працює, як і годиться, співає, як може, — але це все тільки на хвилю, потім вона з новою силою, — здається, сили в неї чимало, — береться до боротьби.

Тепер зрозуміло, Жозефіна, власне, прагне не того, чого вимагає словами. Вона розумна, не боїться роботи, — адже нам узагалі не властиво боятися роботи; навіть якби задовольнили її вимогу, вона, звісно, жила б так само, як і давніше, робота б нітрохи не заважала її співові, проте й спів однаково не став би кращим; вона прагне тільки прилюдного, відвертого, неминущого і досі ніде не баченого визнання свого таланту. Якщо майже все інше Жозефіні видається досяжним, то сягнути цього їй несила. Може, ще на початку їй годилося спрямувати зусилля в інший бік, може, нині вона й сама бачить свою помилку, але вже не годна відступити; піти назад — це немов зрадити себе, тепер вона повинна або виставляти ту вимогу, або впасти.

Якби Жозефіна й справді, як каже, мала ворогів, то вони, не маючи потреби навіть кивнути пальцем, з утіхою приглядалися б до тієї боротьби. Та нема в неї жодних ворогів, і якщо подеколи хто докоряє їй, ця боротьба нікого не тішить. Не тішить хоча б уже тому, що народ виступає тут незворушним суддею, що загалом трапляється з нами вкрай рідко. І коли в цьому випадку можна схвалити це поведження, то сама думка про те, що коли-небудь народ поставиться так само й до тебе, стирає всіляку радість. Народ незворушний і суворий і тоді, коли відмовляє, і тоді, коли вимагає, — не тому, що йдеться про важливе, а тому, що може бути невблаганним до громадянина, і то вкрай

невблаганним, бо давніше сумирно, мов батько, і навіть більше, ніж батько, дбав про того самого громадянина.

Поставмо на місце народу якогось чоловіка: тоді може здатися, ніби він, незмінно поступаючись палким і неослабним Жозефініним вимогам, нарешті поклав край усякому потуранню; він потурав їй, виявляючи завелику людяність, твердо вірячи, що те потурання таки дійде своїх розумних меж; та ба, він поступався навіть більше, ніж треба, щоб тільки прискорити події, розбестити Жозефіну і спонукати її до дальших забаганок, аж поки зрештою вона справді піднесла ту останню вимогу, і тоді він притьмом, бо насправді ще здавна готувався до того, остаточно відхилив її наполягання. Ні, звичайно, це все не так, народові й потреби нема вдаватись до таких хитрощів, крім того, він широко і віддано шанує Жозефіну, а її вимога, хай там як, така непохитна, що будь-яка неупереджена дитина передбачить, які вона матиме наслідки; а проте може бути, що й сама Жозефіна, обдумуючи свою вимогу, дійшла таких самих невтішних висновків, і вони завдають невизнаній іще тяжчих страждань.

Але навіть оті страшні висновки не спроможні змусити Жозефіну припинити боротьбу. Останнім часом боротьба стала навіть запекліша: досі Жозефіна боролася тільки словом, а тепер береться до інших засобів, на її думку, ще ефективніших, а на нашу, ще згубніших для неї.

Дехто гадає, ніби Жозефіна тому така настирлива, що вже стара, її голос слабшає, і, здається, настав найслухніший час востанне поборотися за своє визнання. Я в це не вірю. Жозефіна не була б Жозефіною, якби це все було правдою. Для неї нема ні старості, ні кволого голосу. Якщо вона чогось вимагає, до цього її змушують не зовнішні обставини, а внутрішня душевна потреба. Вона тягнеться за найвищим вінцем, — не тому, що цієї миті він опустився трохи нижче, а тому, що він таки найвищий; якби це було їй до снаги, Жозефіна підняла б його ще вище.

Така зневага до найтяжчих труднощів усе-таки не заважає Жозефіні вдаватись до найнегідніших засобів. Її право стоїть поза всяким сумнівом, отже, що з того, коли вона його здобуде, надто в цьому світі, де, як здається їй, гідни-

ми засобами якраз нічого й не досягнеш? Може, через це вона навіть пересуває боротьбу за своє право з царини співу в іншу, трохи важливішу для неї. Наближені до неї всюди переказують її твердження, буцімто вона почуває в собі снагу заспівати так, що всі народні верстви, аж до найпотаємніших неприхильників, відчують справжню втіху, — але не ту, що її, як запевняє народ, він здавна відчуває, чуючи її спів, — а справжню втіху, відповідну Жозефініним вимогам. Але, додає Жозефіна, оскільки вона не може профанувати високе мистецтво і не може потурати ницим смакам юрби, все має зоставатися так, як є. Зовсім інакше йде її боротьба за звільнення від роботи, хоча й тут вона бореться за свій спів, але вже не вдається до коштовної зброї голосу: придасться будь-який засіб, за який вона вхопиться.

Приміром, була поширена чутка, ніби Жозефіна наміряється, коли їй не поступляться, зменшити колоратури. Я нічого не знаю про колоратури, в її співі я ніколи не помічав жодних колоратур. Проте Жозефіна хоче зменшити колоратури, — поки що не відмовитись від них, а лише зменшити. Вона ніби й справдила ту погрозу, одначе я не помітив ніякої різниці з її попередніми виступами. Народ загалом слухає її, як і давніше, не згадуючи про ті колоратури, і навіть його ставлення до Жозефініних вимог не змінюється. Принаймні в Жозефіні — як у її постаті, так, безперечно, і в думках — часом проступає справжня грація. Ось, наприклад, після одного виступу вона, немов схаменувшись, що її постанова зменшити колоратури дуже сувора або надто несподівана для народу, пояснила, що надалі знову співатиме повні колоратури. Але після наступного концерту Жозефіна задумує інше, — віднині вона остаточно зрікається складних колоратур, — але й далі не знаходить постанови, яка цілковито задовольняла б її. Що ж, народ вислуховує всі ці пояснення, постанови й зміни постанов, мов дорослий, що, замислившись, слухає дитяче жебоніння: він ніби уважний і зичливий, але нічогісінько не чує.

Жозефіна, проте, не подається. Наприклад, недавно вона ознаймила, що поранила на роботі ногу і тепер їй важко стояти під час співу; оскільки вона може співати

тільки стоячи, то мусить тепер навіть скоротити виступи. Хоча вона кульгає й дозволяє своєму почтові підтримувати себе, ніхто не вірить, що в неї таки справді є рана. Навіть коли взяти до уваги завелику чутливість її ніжного тіла, ми все-таки роботящий народ, і Жозефіна — дочка цього народу; коли кульгати, бодай трохи дряпнувши шкіру, то весь наш народ кульгатиме безперестану. Але ж можна взяти собі поводирів, мов каліка, і тоді, в такому жалюгідному стані, можна частіше, ніж доти, показувати, що народ, як і давніше, вдячно й зачаровано слухає її співи, — і ніхто не зчинятиме галасу, що скоротився час виступів.

Оскільки Жозефіна не може всякчас кульгати, вона вигадує інше, покликається на втому, поганий настрій, кволість. І, крім концерту, ми маємо тепер ще й виставу. Ми бачимо позаду Жозефіни її почет, що благає і молить почати співи. Вона ніби й дуже хоче, але не може. Її потішають, обещують, майже виводять на вибране наперед місце, де вона має співати. Нарешті, трохи змочивши очі слізьми, Жозефіна поступається, але ми бачимо, що вона готується до співу знехотя: мляво, не розводячи рук, як давніше, а безживно їх опустивши вздовж тіла; причому складається враження, що вони, мабуть, закороткі. І хоч вона ладнається співати, діло, однак, далі не йде, вона заперечливо мотає головою і знічується під нашими поглядами. Потім усе-таки забирається на силі й співає, як мені здається, так само, як і колись. Може, тільки той, хто ловить вухом і найтонші відтінки, відчує якесь незвичайне збудження, та від нього спів тільки виграє. Скінчивши співати, Жозефіна навіть менш утомлена, ніж на початку, і, виходячи твердою ходою (якщо так можна назвати її проворне дріботіння), відмовившись від будь-якої допомоги свого почту, холодним поглядом окидає юрбу, що шанобливо розступається перед нею.

Так було донедавна, новина ж полягає в тому, що тоді, коли всі чекають її виступу, Жозефіна щезає. Співачку шукає не тільки її почет, а й чимало глядачів, проте марно: Жозефіна щезла, вона не хоче співати, не хоче, щоб її просили про те; цього разу вона остаточно покинула нас.

Дивно, що ця кмітлива жінка помилилася в обрахунках, — так схибила, що можна подумати, ніби й зовсім

не рахувала, а лише скорилася своїй долі, яка в нашому світі може бути тільки дуже сумною. Вона сама відцура-лася співу, сама зреклася влади, яку здобула над душами. Тільки як Жозефіні вдалося здобути владу над душами, так мало їх знаючи? Вона зникла, замовк її спів, а народ, не виявляючи очевидного розчарування, спокійний і дужий, згуртований і певний, дарма що зовні може видатись інше, здатний лише давати дарунки, але не приймати їх, — навіть від Жозефіни, — простує собі далі.

А з Жозефіною він мусив би вертатись. Невдовзі наста-ли б часи, коли згасне й замовкне її останній кволий свист. Вона — лише невеличкий епізод у правічній історії нашого народу, а народ переживе будь-яку втрату. Звичайно, так легко воно не минеться: як можна збиратись у цілковитій тиші? Та хіба збори не німували й з Жозефіною? Хіба її справжній свист можна назвати гучнішим та жвавішим, ніж самий спогад про нього? А хіба й за її життя він не був уже просто спогадом? Хіба не тому народ у своїй мудрості так високо цінував Жозефінин спів, що це мистецтво було просто невіддільне від нього?

Отож, мабуть, ми майже нічого не втратили, натомість Жозефіна, позбувшись земних мук, які, на її думку, чига-ють на обраних, з радістю загубилася в незліченному тлумі героїв нашого народу, і невдовзі, — адже історії для нас не існує, — коли розкріпачиться дух, буде забута, як і всі її побратими.

ЗМІСТ

Вирок. <i>Оповідання. Переклад Наталки Сняданко</i>	3
Перетворення. <i>Повість. Переклад Наталки Сняданко</i>	15
Голодомайстер. <i>Оповідання. Переклад Петра Тарашука</i>	65
Перше горе	65
Жіночка	67
Голодомайстер	74
Співачка Жозефіна, або Мишачий народ	82

Літературно-художнє видання

Серія «Шкільна бібліотека української та світової літератури»

КАФКА Франц

ПЕРЕТВОРЕННЯ

Повість та оповідання

Переклад з німецької

Головний редактор *О. В. Красовицький*

Відповідальна за випуск *Р. Є. Панченко*

Художній редактор *В. М. Карасик*

Технічний редактор *Г. С. Таран*

Комп'ютерна верстка: *О. В. Підлісна*

Коректор *Л. І. Вакуленко*

Підписано до друку 05.06.17. Формат 84×108 ¹/₃₂.
Умов. друк. арк. 5,88. Облік.-вид. арк. 5,84.
Тираж 2500 прим. Замовлення №

ТОВ «Видавництво Фоліо»
вул. Римарська, 21А, м. Харків, 61057
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 5244 від 09.11.2016

Електронна адреса:
www.folio.com.ua
E-mail: market@folio.com.ua
Інтернет-магазин:
www.bookpost.com.ua

Надруковано з готових позитивів
у ТОВ «Видавництво Фоліо»
вул. Римарська, 21А, м. Харків, 61057
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 5244 від 09.11.2016

К30 **Кафка Ф.** Перетворення: повість та оповідання / Франц Кафка; пер. з нім. П. Тарашука, Н. Сняданко; худож.-оформлювач В. М. Карасик. — Харків: Фоліо, 2017. — 99 с. — (Шкільна б-ка укр. та світ. літ-ри).
ISBN 978-966-03-5461-6. (Шкільна б-ка укр. та світ. літ-ри)
ISBN 978-966-03-7861-2.

До книги відомого австрійського письменника Франца Кафки (1883—1924) увійшли оповідання «Вирок», «Перетворення» й «Голодомайстер».

Творчість Ф. Кафки можна вважати автобіографічною. Події особистого життя письменника, його стосунки з нареченою знайшли своє літературне втілення в романі «Процес», де заручини автора перетворюються на арешт героя, а «суд» над ним, тобто розрив заручин, обертається стратою...

Світ творів Кафки дивовижний тим, що в ньому всі — невірники. Ані герої, ані читачі не мають змоги виплутатися з невідступного абсурду життя.

УДК 821.112.2(436)
ББК 84(4Авт)

План-проспект серії «Шкільна бібліотека української та світової літератури»

Довженко О. Зачарована Десна
Котляревський І. Енеїда
Нечуй-Левицький І. Кайдашева сім'я
Тичина П., Рильський М. Вибране
Шевченко Т. Гайдамаки
Шевченко Т. Художник
Леся Українка. Лісова пісня
Франко І. Украдене щастя
Яновський Ю. Чотири шаблі
Мирний П. Хіба ревуть воли, як ясла повні?
Кобилянська О. Царівна
Марко Вовчок. Три долі
Квітка-Основ'яненко Г. Маруся
Малик В. Таємний посол. В 2-х кн.
Малик В. Князь Кий
Малик В. Горить свіча
Малик В. Тайний посол. В 2-х кн.
Остап Вишня. Мисливські усмішки
Стельмах Я. Митькозавр із Юрківки
Карпенко-Карий І. Хазяїн
Куліш М. Чорна рада
Куліш М. Маклена Граса
Багряний І. Сад Гетсиманський
Хоткевич Г. Авірон. Камінна душа
Винниченко В. Записки Кирпатого Мефістофеля
Костомаров Н. Черниговка. Исторические портреты
Скляренко С. Володимир
Скляренко С. Святослав
Стефаник В. Камінний хрест
Коцюбинський М. Fata morgana
Антонич Б.-І. На другому березі
Домонтович В., Доктор Серафікус. Турянський О.
Поза межами болю

Осьмачка Т., Підмогильний В., Косинка Г. Старший боярин

Земляк В. Лебедина зграя. Зелені Млини
Українська байка

Сковорода Г. Сад божественных песней

Тютюнник Г. Вир

Мушкетик Ю. Яса. В 2-х т.

Пушкин А. Евгений Онегин

Пушкин А. Капитанская дочка

Чехов А. Вишневый сад

Гоголь Н. Вечера на хуторе близ Диканьки

Гоголь Н. Мертвые души

Гоголь Н. Петербургские повести

Лермонтов М. Герой нашего времени

Достоевский Ф. Преступление и наказание

Достоевский Ф. Братья Карамазовы. В 2-х т.

Достоевский Ф. Мальчик у Христа на елке

Достоевский Ф. Идиот

Достоевский Ф. Бесы

Достоевский Ф. Униженные и оскорбленные

Достоевский Ф. Бедные люди

Толстой Л. Детство. Отрочество. Юность

Толстой Л. Севастопольские рассказы

Толстой Л. Анна Каренина. В 2-х т.

Бунин И. Митина любовь. Темные аллеи

Куприн А. Гранатовый браслет

Тургенев И. Ася. Накануне

Тургенев И. Дворянское гнездо

Тургенев И. Отцы и дети

Тургенев И. Записки охотника

Крылов И. Басни

Булгаков М. Мастер и Маргарита

Некрасов Н. Кому на Руси жить хорошо

Ильф И., Петров Е. Двенадцать стульев

Ильф И., Петров Е. Золотой теленок

Грин А. Алые паруса

Замятин Е. Мы
Грибоедов А. Горе от ума
Фонвизин Д. Недоросль.
Тютчев Ф., Фет А. Лирика
Горький М. Старуха Изергиль

Гомер. Илиада
Гомер. Одиссея
Дефо Д. Робинзон Крузо
Ги де Мопассан. Милый друг
Оноре де Бальзак. Шагренева кожа. Гобсек
Стендаль. Красное и черное
Флобер Г. Госпожа Бовари
Уайльд О. Портрет Дориана Грея
Данте. Божественная комедия
Кун Н. Легенды и мифы Древней Греции
Гете И. Фауст
Лондон Дж. Белый Клык
Свифт Дж. Приключения Гулливера
Скотт В. Айвенго
Андерсен Г. Х. Сказки
О. Генри. Короли и капуста
Дюма А. Три мушкетера
Конан Дойль А. Собака Баскервилей
Флавий И. Иудейская война
Купер Ф. Зверобой
Шекспир В. Гамлет. Венецианский купец. Сон
в летнюю ночь
Гофман Е. Малюк Цахес
Киплинг Р. Книга джунглей
Рабле Ф. Гаргантюа и Пантагрюель
Ибсен Г. Кукольный дом
Данте. Божественна комедія
Дефо Д. Робінзон Крузо
Гомер. Іліада
Свіфт Дж. Мандри Гулівера

Петрарка Ф. Сонеты
Мелвілл Г. Мобі Дік
Гете І. Фауст
Теккерей У. Ярмарка тщеславия
Стендаль. Червоне та чорне
Боккаччо Дж. Декамерон
Гашек Я. Пригоди бравого вояка Швейка
Санд Ж. Консуэло. В 2-х т.
Санд Ж. Консуело
Камю А. Чума
Манн Т. Доктор Фаустус

План-проспект серії затверджено
Міністерством освіти і науки України

**У видавництві «Фоліо»
в серії «Бібліотека світової літератури»
вийшли друком книжки:**

Арістофан

Комедії

Овідій

Метаморфози

Гомер

Іліада

Одіссея

Платон

Діалоги

Апулей

Метаморфози

Вергілій

Енеїда

Данте

Божественна комедія

Дж. Боккаччо

Декамерон

Е. Т. А. Гофман

Малюк Цахес

Д. Г. Лоуренс

Коханець леді Чаттерлі

Г. Веллс

Машина часу

А. де Сент-Екзюпері

Маленький принц

Д. Дефо

Робінзон Крузо

Дж. Лондон

Північна Одіссея

Мартін Іден

Гі де Мопассан

Любий друг

Л.-Ф. Селін

Подорож на край ночі

Е. Бронте

Грозвий перевал

К. Гамсун

Містерії

К. Гольдоні
Комедії

М. де Сервантес
Дон Кіхот: У 2 т.

Я. Гашек
Пригоди бравого вояка Швейка

Дж. Остен
Менсфілд-парк

Х. Кортасар
Читанка для Мануеля
Гра в класи

Ж. Санд
Консуело

Цао Сюецінь
Сон у червоному теремі

А. Камю
Чума

Р. Кіплінг
Книга джунглів. Поезії

А. Карпентьєр
Розправа з методом

Р. М. Рільке
Нотатки Мальте Лаурідса Бріге

В. Гюго
Собор Паризької Богоматері

Ф. Шіллер
Лірика. Драми

Т. Бернгард
Холоднеча. Старі майстри

Стендаль
Червоне та чорне
Пармський монастир

О. де Бальзак
Етюди про звичаї

М. Твен
Пригоди Тома Соєра

Дж. Свіфт
Мандри Гуллівера

Дж. Г. Байрон
Дон Жуан
Мазепа

А. Мальро
Королівська дорога

Е. М. Ремарк
Тріумфальна арка
На Західному фронті без змін

А. Міцкевич
Пан Тадеуш

Дж. Голсуорсі
Сага про Форсайтів

Ф. Петрарка
Канцоньєре

У. Еко
Ім'я рози
Бавдоліно

А. Моравія
Чочара

Л. Піранделло
Блаженної пам'яті Маттіа Паскаль

І. Кальвіно
Наші предки

Е. Золя
Жерміналь

Шарль де Костер
Легенда про Уленшпігеля

Г. Сенкевич
Quo vadis
Вогнем і мечем

А. Стріндберг
Червона кімната

М. Пруст
На Сваннову сторону
У затінку дівчат-квіток
Германтська сторона
Содом і Гоморра
Полонянка
Альбертина зникає

Т. Манн
Доктор Фаустус

Г. Манн
Вірнопідданий

П. Меріме
Богдан Хмельницький

Ш. Бронте
Джен Ейр

Ф. Кафка
Процес
Замок

В. Шекспір
Трагедії
Комедії і трагікомедії
Історичні хроніки

Е. По
Провалля і маятник

В. Теккерей
Ярмарок Суети

М. Фріш
Штіллер
Нехай мене звать Гантенбайн

Кобо Абе
Жінка в пісках

Р. Акутаґава
Брама Расьомон

Я. Кавабата
Країна снігу

Дж. Томазі ді Лампедуза
Гепард

Д. Буццатті
Татарська пустеля

Х. Л. Борхес
Алеф

П. Бомарше
Севільський цирюльник

Г. Гессе
Гра в бісер

Н. Мак'явеллі
Державець

П. Кальдерон
Стійкий принц. Дама-примара

Ч. Діккенс
Великі сподівання

М. Булгаков
Майстер і Маргарита

Г. Флобер
Виховання почуттів

Мольєр
Комедії

О. Вайлд
Портрет Доріана Грея

Геродот
Історії в дев'яти книгах

Д. Дідро
Жак-фаталіст

В. Набоков
Лоліта

А. Мандзоні
Заручені

Г. Деледда
Тростини на вітрі

І. Зевево
Самопізнання Дзено

Ч. Павезе
Диявол на пагорбах

Г. Ібсен
Ляльковий дім

Ф. Рабле
Гаргантюа та Пантагрюель

П. Лаґерквіст
Варавва

Вольтер
Кандід

Г. Мелвілл
Мобі Дік

Ч. Діккенс
Олівер Твіст

М. Монтень
Проби

Святий Августин
Сповідь

С. Цвейґ
Лист незнайомої

Г. Флобер
Пані Боварі

Й. В. Гете
Фауст

Ф. С. Фіцджеральд
Великий Гетсбі

Давньогрецька трагедія

Японська класична поезія

Поезія французького символізму

Антологія давньоіндійської літератури

Вийшли друком:

Українські традиції і звичаї	Тварини
Література	Животные
Астрономія	Підводний світ
Фізика	Загадки природи
Физика	Загадки історії
Географічні відкриття	Етикет
Міфологія	Этикет
Рослини	Литература України

Готуються до друку:

Країни світу. Африка	Динозаври
Країни світу. Європа	Література України
Країни світу. Азія	Інформатика
Країни світу. Америка.	Медицина
Австралія. Океанія	Автомобіль
Спорт	Математика
Музика	Архітектура
Релігії народів світу	Історія України
Археологія	Видатні наукові відкриття
Театр і кіно	Природа. Екологія
Чудеса світу	Природа рідного краю
Історія речей	